

ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

УДК 371.035: 374.2: 378

Байша Кіра Миколаївна

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ
СТУДЕНТІВ У ПОЗНАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

13.00.07 теорія та методика виховання

*Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук*

Науковий керівник - доктор
педагогічних наук, професор
Андрієвський Борис Макійович

Херсон - 2000

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ У ПОЗАНАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	12
1.1. Проблема морального виховання особистості студента і підходи щодо її вирішення в теорії і практиці	14
1.2. Сутність і особливості позанавчальної діяльності у моральному вихованні студентів	38
1.3. Виявлення реального стану і прогнозування ефективності процесу морального виховання студентів	61
ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ	78
РОЗДІЛ II. ОПТИМАЛЬНІ УМОВИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ У ПОЗАНАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	83
2.1. Система і логіка удосконалення процесу виховання у студентів моральних якостей.....	84
2.2. Місце і роль науково-дослідницької діяльності студентів у системі їх морального виховання.....	102
2.3. Способи активізації процесу морального виховання студентів....	117
2.4. Педагогічна практика студентів як умова ефективності виховного процесу	138
ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ	157
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	160
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	169
ДОДАТКИ.....	182

ВСТУП.

В сучасних умовах, коли в Україні відкрилися реальні можливості для побудови демократичного суспільства, особливої актуальності набуває проблема якісної підготовки молодих спеціалістів у всіх галузях народного господарства - науці, техніці, освіті, культурі. Саме людина, учень, студент є безпосереднім учасником цього складного процесу. Адже лише компетентна, самостійна і відповідальна, з чіткими громадянськими позиціями індивідуальність, точніше, морально вихована людина, здатна до оновлення державності України, розвитку її економіки та культури. Тому перші кроки в реалізації нової політики в освіті спрямовуються на розвиток особистої активності суб'єктів вищої школи, нормування інноваційного стилю їх діяльності, що генерує нову стратегію суб'єкт - суб'єктного виховання.

Аналіз практики виховного процесу вищої школи дає можливість дійти висновку про виховання в умовах демократичної держави як соціально-особистісного явища, в якому і педагог, і громада, і студент є його суб'єктами. Завдання педагога з огляду на це - спрямувати свої зусилля на розвиток процесів освіти та виховання до самоосвіти й самовиховання, тобто організувати "саморух" людської особистості від нижчих до вищих ступенів її морального розвитку і життєдіяльності.

Відомо, що виховання як процес визначається метою. Нечіткість у визначенні мети, а про це свідчить той факт, що до цього часу відсутній Закон про вищу школу, а, отже, і відсутня мета виховання у цій структурі освіти — все це гальмує виховний процес у вузі. Проте відсутність мети має об'єктивний характер, якщо ми не знаємо, яке суспільство будемо, то не зможемо визначити і сформулювати мету виховання.

Теоретичною основою виховної діяльності в наш час є новий національний та культурний зміст, звернення до своїх національних коренів,

традицій, золотого фонду етнопедагогіки, повернення молодому поколінню несправедливо втрачених і забутих імен діячів національної української культури. Оволодіння цими компонентами допомагає студентам стати багатогранною особистістю, інтелектуально розвиненою, духовно багатою, морально спрямованою.

Нинішній спеціаліст, в якій би галузі він не працював, а особливо педагог, має володіти високими моральними якостями. Необхідність морального зростання майбутнього педагога зумовлюється, перш за все, специфікою його діяльності, складністю і суперечливістю демократичних процесів, які відбуваються в державі і в школі.

Актуалізація особливої уваги до проблеми морального виховання студентів підказує недостатню моральну культуру частини студентів. Основними причинами цього є недоліки у вихованні молоді в сім'ї і школі; дегуманізація суспільства; існування десятиріччями системи, яка нівелювала людину як особистість; відчуження від релігії, від релігійно - моральної підтримки.

Формуванню моральних якостей студентів заважали командно-адміністративні методи керівництва, патерналізм, який обмежує соціальну активність як один із провідних компонентів морального виховання; ігнорування принципу системності виховання і, нарешті, прояв своєрідного "манкуртизму" щодо педагогічної спадщини минулого.

Актуальність проблеми дослідження підтверджується аналізом її стану в педагогічній теорії і практиці. Вивчення нами багатого досвіду морального виховання показало, що в практиці широко використовуються багатогранні форми і методи морального виховання, організації діяльності студентів, але психолого-педагогічні знання про формування і розвиток особистості недостатньо використовуються в самій логіці розгортання і управління процесом виховання.

На практиці в окремих педагогічних ситуаціях виявляється слабка підготовленість педагога до своєчасного розпізнання якостей, які формуються у

школярів, до науково обґрунтованої побудови процесу виховання з урахуванням необхідної аналітико-діагностичної інформації. Практика підтверджує, що в переважній більшості випадків це є наслідком недостатньої розробки теоретичної і науково-методичної основ психолого-педагогічних досліджень, спрямованих на формування моральних якостей особистості студента і удосконалення управління цим процесом.

В Законі України “Про освіту” сформульовані положення про виховання, в яких передбачається і формування громадянської позиції, власної гідності особистості, вимагається конкретніше спрямування на мобілізацію особистісного потенціалу кожного вихованця на основі вибору відповідно до сучасних потреб людини і суспільства. Це допоможе “формувати індивідуальність, а не індивідуаліста, громадянина, а не ортодоксального націоналіста”. [29]

У філософській науці розвиток моральних якостей особистості вмотивовується суспільними відносинами, і процес формування особистості при цьому залежить від її позиції як суб'єкта в сучасних соціально-економічних умовах (В. Афанасьєв, Л.П.Буєва, Т.Л.Смирнов).

Вивчення результатів дослідження Б.Г. Ананьєва, Л.І. Божович, І.Д. Беха, М.Й. Боришевського, А.Г. Ковальова, Н.І. Рейнвальда, О.І. Щербакова та ін. дозволили виявити соціально-психологічну природу і структуру особистості, роль об'єктивних і суб'єктивних факторів у її розвитку, механізми внутрішньої регуляції і саморегуляції поведінки в діяльності людини.

В педагогічній літературі розкрито принципи, зміст і методики морального виховання учнів, підлітків, молоді у процесі різних видів діяльності (зокрема у працях А.І. Болдирьова, А.М. Бойко, Г. Ващенко, І.Г.Єрмакова, Т.Є.Конникової, І.С. Мар'єнка, В.О. Сухомлинського). Визначено напрямки удосконалення процесу морального виховання школярів та молоді в концепціях діяльнісного підходу (З.І. Васильєва, В.І. Андреев, Є.О.Помиткін, Т.Г.Воробйов, П.Р. Ігнатенко, Н.І.Косарева, Л.Г.Коваль); цілісного системного підходу (В.М. Алфімов, О. Вишневський, Л.Ю. Гордін, О.В.Киричук, Є.Т.

Юдін); розвиваючого виховання (С.С. Богданова, Ю.А. Гапон, А.Й.Капська, В.І. Петрова, С.М. Тищенко та ін.).

Водночас слід зазначити, що досліджувався процес управління моральним розвитком особистості (Б.П. Бітінас, Л.І. Тувинський, В.В. Богословський, Т.Д.Дем'янюк), методи вивчення вихованості школярів і молоді (В.К.Демиденко, І.Д. Бех, О.В. Киричук, І.Д. Зверева, Н.Ю. Максимова, І.Ф.Харламов, М.І.Шилова). Таким чином, можна стверджувати, що в основному створені теоретичні і методичні передумови розробки цілісної концепції вдосконалення процесу морального виховання школярів і студентської молоді та шляхів його реалізації.

Проте залишаються не вивченими низка питань: виявлення критеріїв ефективності моделювання процесу морального виховання студентської молоді; механізм приведення компонентів процесу морального виховання і навчально-соціальної діяльності у відповідність з актуальним рівнем і перспективними цілями розвитку моральних якостей особистості кожного студента; шляхи посилення системи взаємодії всіх суб'єктів виховання в цьому процесі; стимулювання активності студента у вихованні і самовихованні. Водночас про незадовільний і навіть кризовий стан духовної сфери суспільства свідчать численні публікації у пресі, результати наукових досліджень. Спостереження автора у процесі практичної діяльності у вищій педагогічній школі також показали, що недостатня інтенсивність процесу розвитку духовної сфери молоді, і зокрема її моралі, зумовлена в першу чергу відсутністю цілеспрямованого впливу на цей процес, вступає в суперечність з вимогами до особистості сучасного вчителя. Це й зумовило вибір теми нашого дослідження та визначення підходів до її вирішення.

Темою нашого дослідження є “Соціально-педагогічні умови морального виховання студентів у позанавчальній діяльності”.

Об'єкт дослідження - моральне виховання студентської молоді.

Предмет дослідження - соціально-педагогічні умови удосконалення процесу виховання моральних якостей студентів у структурі позанавчальної

діяльності.

Мета дослідження полягає у розробці, теоретичному обґрунтуванні моделі та визначенні змісту і форм (процесу) морального виховання студентської молоді у позанавчальній діяльності; виявленні соціально-педагогічних умов їх реалізації у системі вищої педагогічної освіти.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що процес формування моральних якостей студентів у позанавчальній діяльності набуває ефективності, якщо:

- його здійснення буде розглядатись як невід'ємна складова частина системи навчально-виховної роботи вищого закладу освіти;

- його зміст ґрунтується на теоретичних і методичних засадах, які відображають специфіку процесу морального виховання особистості в умовах вищої школи взагалі і конкретного профілю зокрема;

- аналітико-діагностична діяльність суб'єктів виховання реалізується на основі визначення єдиних виховних критеріїв на всіх етапах її здійснення;

- виховна позанавчальна діяльність, форми роботи і міжособистісні стосунки базуватимуться на гуманних основах;

- позанавчальна діяльність має соціально обумовлену мету і чітке спрямування на становлення і розвиток моральних якостей особистості студента.

Відповідно до мети, предмету, гіпотези визначено **завдання дослідження:**

1. Розкрити теоретико-методологічні засади системного підходу до удосконалення морального виховання студентів.

2. Розробити науково-обґрунтовану модель позанавчальної діяльності (сутність, зміст, структуру, критерії) як основу розвитку моральних якостей студентів.

3. Розкрити та експериментально перевірити організаційно-методичні умови (як засіб) морального виховання студентів у структурі позанавчальної діяльності.

4. Розробити науково-методичні матеріали на допомогу викладачам вищих педагогічних навчальних закладів та систему творчих завдань і вправ для

розвитку моральних якостей студентів.

Методологічну та теоретичну основу дослідження становлять: основні положення системного та цілісного підходу як методологічного способу пізнання педагогічних фактів, процесів (О.В. Скрипченко, В.А. Семиченко, В.М. Алфімов, Л.Ю. Гордін, О.В. Киричук, Є.Т. Юдін); психолого-педагогічне вчення про моральну сутність особистості (В.Г. Афанасьєва, Л.П. Буєва, Г. Ващенко, О.Г. Дробницький, М.С. Коган); особистісно-діяльнісний та особистісно-орієнтований підходи до процесу особистісного становлення, положення (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, І.Д. Бех, В.К. Демченко, Г.С. Костюк, Л.І. Рувинський); концепції морального виховання студентів (А.М. Бойко, І.Г. Єрмаков, Т.Є Коннікова, І.М. Мар'єнко, О.М. Олексюк).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань і перевірки гіпотези використано такі методи:

а) теоретичні (аналіз, синтез, моделювання, узагальнення теоретичних і дослідних даних);

б) емпіричні (спостереження, анкетування, бесіда, констатуючий та формуючий експерименти, математична обробка дослідних даних).

Організація дослідження. Дослідження проводилося у три етапи протягом 1994 - 1999 років. На першому - підготовчому етапі (1994 - 1995) - вивчався стан розробки даної проблеми у теоретичному і практичному аспектах. Було розроблено програму дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету і його завдання.

На другому етапі (1995 - 1998) було розроблено методику експериментальної роботи, виконано основну експериментальну частину дослідження, систематизовано і проаналізовано результати констатуючого експерименту.

На третьому етапі (1998 - 1999) були остаточно проаналізовано результати формуючого експерименту, внесено корективи, систематизовано і узагальнено весь дослідний матеріал, частково впроваджено одержані результати.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна

робота проводилася у Херсонському державному педагогічному університеті в 1997 - 1998 роках на філологічному, педагогічному, психолого-природничому факультетах та у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова на філологічному та соціально-гуманітарному факультетах. Всього дослідженням було охоплено 400 студентів, 38 педагогів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у розкритті методологічних засад системного підходу до удосконалення морального виховання студентів; визначенні основних напрямків активізації виховного впливу на моральне виховання студентів (суб'єкт-суб'єктні форми взаємодії, створення умов для оцінки й переоцінки особистісних цінностей, мотивів і бажань; забезпечення взаємодії з дитячими колективами різних мікро соціумів; використання різноманітних нестандартних форм і методів у позанавчальній діяльності; формування прогностичних умінь і навичок; аналізу мотивів прояву моральних якостей та шляхів досягнення суспільно значущих виховних результатів); виявленні комплексу соціально-педагогічних чинників формування моральних якостей студентів у позанавчальній роботі; розробці моделі позанавчальної діяльності студентів педагогічних вузів як основи морального виховання (організація цілеспрямованої системи суб'єкт-суб'єктної взаємодії в процесі актуалізації загальнолюдських та особистісно-цілісних норм життєдіяльності; реалізація позанавчальної діяльності у вигляді послідовних, взаємопов'язаних компонентів мотив - дії - операції; використання блоку форм і видів діяльності студентів спрямованих на їх моральне виховання та оволодіння системою моральних категорій і понять, методикою адекватної самооцінки, саморегуляції і самокорекції; включенням студентів у науково-дослідницьку діяльність, орієнтовану на розвиток їх моральних якостей; втілення обґрунтованих методичних рекомендацій щодо вимог професійних та його моральних обов'язків в процесі проведення педагогічної виховної практики). В результаті проведення дослідження обґрунтовано і доведено ефективність окремих форм позанавчальної роботи у формуванні та розвитку моральної особистості студента; подальший розвиток дістали основні дефініції

процесу формування моральної особистості майбутнього вчителя.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає у тому, що теорію та методику виховання доповнено:

- обґрунтуванням положення щодо пріоритету формування моральної особистості студента, змісту позанавчальної діяльності, спрямованої на моральне виховання молоді;

- визначенням оптимальних умов формування моральної особистості у позааудиторній діяльності;

- розкриттям можливостей використання теоретичних моделей позанавчальної діяльності у професійно-моральному вихованні майбутнього вчителя.

Практичне значення дослідження визначається тим, що одержані результати дозволили розширити і поглибити знання про закономірності і особливості процесу морального виховання студентів; розроблені методика діагностики розвитку моральних якостей студентів та перспективного розвитку моральної особистості у різних видах виховної позанавчальної діяльності можуть бути використані у практиці роботи вищої школи. Основні положення, результати і висновки проведеного дослідження можуть бути корисними для педагогічних училищ, педагогічних коледжів та інших навчальних закладів. Структурно-функціональну модель позанавчальної діяльності як основу розвитку моральних якостей особистості можна використовувати у навчально-виховному процесі навчальних закладів нового типу.

Особистий внесок автора полягає у створенні науково-методичних матеріалів на допомогу викладачам вищих педагогічних навчальних закладів, розробці творчих завдань і вправ для розвитку моральних якостей студентів; розробці і впровадженні методик вивчення рівнів сформованості моральних якостей студента; подальшій розробці форм позанавчальної діяльності майбутніх вчителів.

Вірогідність та надійність результатів дослідження забезпечувалась застосуванням взаємодоповнюючих методик, адекватних меті і предмету

дослідження; кількісним та якісним аналізом одержаних даних; репрезентативністю вибірок.

Апробація та впровадження результатів дослідження здійснювалися у роботі зі студентами Херсонського державного педагогічного університету та Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (1995-1999); під час читання курсу “Дозвіллезнавства” на базі соціально-педагогічного факультету. Основні положення та результати дослідження обговорювалися та отримали схвалення на міжвузівських науково-практичних конференціях “Актуальні проблеми розбудови національної освіти” (м. Київ - м. Херсон, 1997); “Від творчого вчителя до творчого учня” (м. Херсон, 1999); “Соціально-педагогічні аспекти виховання учнівської та студентської молоді” (м. Ужгород, 1997); “Теоретичні і методичні засади формування культури студентської та учнівської молоді” (м. Київ, 1998). Основні положення дослідження відображені у 6 публікаціях автора.

Структура дослідження. Дисертація складається із вступу, двох розділів з висновками, загальних висновків та додатків. Основний зміст дисертації викладено на 168 сторінках. Робота містить 11[^] таблиць, 1 схему. Список використаних джерел містить 189 одиниць на 13 сторінках.

РОЗДІЛ І.

ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ У ПОЗНАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У концепції освіти XXI століття, що розроблена комісією ЮНЕСКО, підкреслюється: система освіти повинна вирішувати численні проблеми, що становить перед нею інформаційне суспільство в перспективі збагачення знань і виконання обов'язків громадянина, який відповідає вимогам нашого часу. “Освіта протягом усього життя стоїть на чотирьох стовпах: навчитися пізнавати, навчитися робити, навчитися жити разом, навчитися жити” [61].

Звичайно, нас перш за все цікавить проблема молоді “навчитися жити”, щоб сприяти розквіту власної особистості; бути здатним діяти, проявляючи незалежність, самостійність мислення і особисту відповідальність” [ПО, с. 14].

За оцінкою багатьох аналітиків і прогнозистів, XXI століття відсуне руйнівну парадигму XX століття і відкриє ширший простір парадигмі творення. Різко зросте попит на людину взагалі, а на педагога зокрема, здатну до самоорганізації, взаємодії, духовності і особливо моральності як однієї з її ознак.

В умовах трансформації стану нашого суспільства, який супроводжується втратою усталених орієнтирів, вибір життєвих позицій, життєвого кредо, життєвих норм стає дуже складним, а для значної частини студентської молоді, яка вступає в активну життєдіяльність, часто закінчується зламом долі, ущербністю її соціального статусу тощо.

Зневажливе ставлення до особистості молодої людини викликає, безперечно, тенденції негативістської поведінки. А це потребує значної роботи у суспільстві, щоб ліквідувати подібні прояви. Тому важливе місце у системі

професійної підготовки вчителя-вихователя належить його моральному вихованню з тим, щоб майбутній фахівець став як сам носієм кращих рис особистості оновлення суспільства, так і був спроможний здійснювати моральне виховання школярів в оновленому суспільстві.

Основні методологічні положення проблеми морального виховання визначаються даними сучасної науки про походження, сутність і роль моралі, шляхи морального розвитку особистості.

1.1. Проблема морального виховання особистості студента і підходи щодо її вирішення в теорії і практиці

Відомий принцип класового підходу при вивченні проблеми моралі відстоювали апологети ленінської теорії особистості. Класовість моралі щодо прояву її якостей характеризується тим, що вони наповнюються різним, іноді навіть протилежним змістом. Так, скажімо, В.І.Ленін стверджував, що у “буржуа і пролетарів прямо протилежне уявлення про ганьбу і відповідно різний зміст розуміння честі”. Відомі його вислови про те, що найвищим проявом моралі є “прояв турботи молоді про загальне благо”.

Нові економічні, соціальні і політичні відносини, які набули розвитку в Радянському Союзі, створили умови для формування ідейно-моральних якостей особистості соціалістичного типу. Вихідним положенням у концепції виховання людини стало положення Комуністичної партії: “Комунізм - це лад, де процвітають і повністю розкриваються здібності і таланти, кращі моральні якості вільної людини”.

Як бачимо, в даних положеннях домінує думка про цінність і моральність особистості стосовно її дій і вчинків по відношенню до суспільного, тобто домінує первинність громадського. В такій ситуації молода людина виступає як суб'єкт соціальної дії, “носієм загальних, типових рис і водночас своєрідних і неповторних, індивідуально проявленої сукупності соціально значущих якостей” [176, с. 23].

У зміст морального ідеалу марксистсько-ленінське вчення вкладало уявлення про загальнолюдську рівність і визначала класовість як сутнісну основу моралі, а загальнолюдське як її несуттєву характеристику. Цим твердженням диктувалася необхідність розглядати формування моральних якостей в єдності з ідейно-політичними.

Історія питання про моральне виховання засвідчує, що більшість мислителів минулого, починаючи від Аристотеля, Нікомаха, звертали увагу

на значущість моральності, моралі, намагалися з'ясувати її сутність і структуру. Моральність як широке поняття почала розглядатися у зв'язку з диференційованістю наук з різних сторін конкретними науками - філософією, етикою, соціологією, психологією, педагогікою.

Відомо, що в латині здавна існувало слово "mos", яке означало "характер, вдачу, звичай", водночас воно тлумачилося ще як "припис, закон, правила". Виходячи з таких значень Марк Туллій Цицерон утворює слово "moralis" - "той, що стосується вдачі, характеру, звичаїв". Слідом за ним Сенека та інші письменники починають використовувати термін "moralitos" - мораль.

Ці два поняття - моральність і мораль - до цього часу використовуються паралельно. Проте, на думку соціолога В.А. Малахова, це не рівнозначні слова. Ми цілком погоджуємося з таким підходом до цих понять: мораль - передусім певна форма свідомості, що є сукупністю усвідомлюваних людьми принципів, правил, норм поведінки. Моральність розуміється як втілення даних принципів, правил і норм у реальній поведінці людей та стосунках між ними [113, с. 16]. При цьому мораль надає моральності певних орієнтирів, а для самої моралі (як форми свідомості) конкретні моральні якості, які є проявом у дійсності, виступають критерієм, своєрідним "камертоном" поведінки.

Не можна обійти таке тлумачення моралі, яке дається у філософії:

Мораль - це імперативно-оцінний спосіб ставлення людини до дійсності, котрий регулює поведінку людей з огляду на принципове протиставлення добра і зла. Звичайно, з таким розумінням можна було б погодитися, якби мова йшла про мораль в ідеальному суспільстві. Соціальний прогрес, на жаль, не завжди збігається з моральним удосконаленням особи, хоча нерідко за найважливіших соціальних обставин розкривається моральний вимір буття людини [113, с. 35]. Але у кожному суспільстві у людській свідомості вкладалися певні моральні цінності,

ціннісні орієнтації у її поведінці, діяльності, що висвітлює те, заради чого діє і мислить людина саме так, а не інакше.

Виходячи із сприйняття двох типів цінностей (цінності, сенс яких визначається наявними потребами й інтересами людини, і цінності, які надають сенс існуванню людини), можна говорити про цінності, які обслуговують самоствердження людської особистості, і цінності, які відроджують людину в принципово новій якості. Саме цінності другого типу, на нашу думку, і можуть бути предметом уваги педагогів у вищих навчальних закладах і вчителів у школах.

Визначаючи цю групу цінностей, людина тим утверджує свою поведінку, вчинки, свідоме ставлення до норм і принципів моралі, гідність і дієвість своїх мотивів, цілісність своєї моральної свідомості загалом. Будь-які роздуми про моральні цінності як орієнтир моральної норми і поведінки, виходячи з реальної суперечності людського існування, не виключають конкретних орієнтирів, прояв яких дозволив би фіксувати їх наявність чи динаміку.

Проблема єдності моральної свідомості, моральних цінностей і поведінки досить тісно пов'язана з розв'язанням завдань рівня досконалості морально розвиненої особистості. Тому таким важливим і є питання про зміст моральних якостей. В педагогічній літературі і практиці зміст понять якостей, їх число не мають усталеного числового визначення. Зокрема Н.Є. Щуркова підкреслює, що “розвитку теорії і практики морального виховання перешкоджає саме невизначеність і безмежність змісту цього процесу: скільки і які якості мають бути обов'язково сформовані?” [183, с. 88]. Ось чому необхідно здійснити їх цілеспрямований відбір, що в кінцевому результаті може забезпечувати формування у визначеного нами контингенту (студентів) соціальних і регулятивних поведінкових функцій в певній їх інтеграції і цілісності.

Зважаючи на те, що моральні якості визначають соціальну спрямованість особистості, необхідно, щоб вони стали дієвими. Для цього, як

стверджує В.О.Гурін [55, с. 35] “... моральні якості необхідно зв'язувати з вольовими. В цьому випадку моральні якості наповнять вольовим змістом і спрямованістю, а вольові моральні - дієвістю”. За таких умов, безперечно, може бути сформована дієва мораль, яка визначає стійку лінію поведінки особистості студента.

Аналізуючи моральні якості, ми перш за все повинні враховувати їх функції у поведінці суб'єкта, їх взаємодію і здатність до взаємодоповнення і взаємозбагачення. Таке поєднання різних за функціями моральних якостей можна розглядати як своєрідний механізм поєднання моральної свідомості і поведінки особистості. Виходячи з таких міркувань, ряд дослідників загалом визначили п'ять основних груп моральних якостей:

Перша група - світоглядна переконаність, цілеспрямованість, обов'язок, відповідальність, гуманізм, патріотизм, інтернаціоналізм, які у сукупності забезпечують громадянську спрямованість. Саме ця група забезпечує зміст соціальних цінностей;

друга група - моральні якості, які забезпечують досягнення поставлених цілей: ініціативність, енергійність, наполегливість, самостійність, обов'язковість тощо. Ці якості пов'язані з моральною свідомістю, яка керує і коригує їх прояв;

третья група - витримка, стриманість, ввічливість, володіння собою. Вони допомагають контролювати і гальмувати негативні прояви у поведінці;

четверта група - діловитість, навички і звички у поведінці, уміння її організувати, моральний досвід особистості. Ці якості певною мірою допомагають швидше досягати мети і зосередити в основному увагу на змісті вчинків;

п'ята група - здатність до самооцінки, самокритичність, вимогливість до себе, справедливе ставлення до інших. Ці якості сприяють самовдосконаленню і створенню позитивної моральної сфери подальшого розвитку особистості.

Безперечно, структура блоків моральних якостей відносно динамічна, оскільки постійно змінюється особистістю, яка сама перебуває у постійній зміні. Але при цьому можна побачити певну ієрархію взаємозв'язків: якості 1 і 2, 1 і 3, 1 і 4, 1 і 5 груп взаємозалежні. При цьому вони вносять корекцію як у зміст, так і у функції. А особистість, яка володіє компонентами цих блоків, виконує життєво важливі, морально спрямовані і ціннісно зорієнтовані дії.

Враховуючи соціальну суть морального виховання, ми вважали за доцільне виокремити з кожного об'ємного блоку ті моральні якості, які за суттю можуть мати багатозначний аспект, а за своїми функціями бути найбільш оптимальними для діяльності майбутнього вчителя.

Тому із загальної кількості моральних категорій ми вважали за доцільне виділити лише п'ять, які є найбільш рухливими і помітними у свідомості, суспільстві, реальному світі, реальній дії: добро, обов'язок, відповідальність і справедливість та моральна самосвідомість.

Виходячи із загальнолюдського змісту моральності, можна сказати, що загальнолюдська мораль - це не сукупність незмінних норм і принципів, що споконвіку відомі кожній людині або спільноті, а система, яка поповнювалась, розширювалась, змінювалась протягом віків, збагачуючись новими критеріями, новим смислом. А отже, не можна вважати поняття "загальнолюдська мораль" як щось однозначне, яке має неухильно здійснюватись, оскільки її суть і спрямованість залежить тільки від Людини. Головне, що є для нас важливим, це те, що суб'єкт морального виховання у процесі розвитку і спілкування ще до приходу у вищий навчальний заклад володіє певним моральним досвідом.

Основним свідченням наявності морального досвіду, на нашу думку, є прояв вищої цінності - **добра**. Ми не ставимо за мету розглядати в широкому аспекті визначені нами категорії моралі, але ми не можемо бодай окреслити основне суттєве наповнення цих категорій.

На думку соціологів [10, 12, 37], найбільш узагальнене визначення сутності добра зводиться до того, що добро - це інтегративний зміст усієї сукупності моральних вимог, тобто сукупність всього того, що моральність вимагає від людини. Хоча при цьому не можна відкидати інші розуміння відповідно до яких: добро є задоволення (за Сократом), користь, відсутність страждань (Л.Бенташ, Дж.Мілль), щастя (Епікур, Спіноза), високий ступінь розвитку (Г.Спенсер), це “бажане” (Мур), вищий розвиток (Кант).

У педагогічному плані “добро” розуміється як повноцінна моральна категорія, яка проявляється тоді, коли людина, роблячи його, забуває про мораль і переймається реальними турботами, стражданнями й радіщами інших людей. Добро є педагогічно обумовленим, коли студентом рухають не абстрактна ідея “зроби добро”, “не гола свідомість обов'язку, а живі почуття любові, жалю, симпатії, безкорислива радість спілкування” [113, 115].

І мораль живе навіть тоді, коли людина, забувши про те, що мусить творити добро, залишається доброю.

Друга якість, яку ми виокремили, - **обов'язок** (обов'язковість). Ми зазначили вище, що у людській діяльності для прояву людської моральності є надзвичайно важлива ціннісна орієнтація на добро. Проте у суспільстві чи в певному соціумі через негаразди, конфлікти, випадковості іноді така позитивна мотивація не завжди може бути збережена без вольового зусилля. І тоді настає прояв обов'язковості, обов'язку (виконання належного). Тобто студент має відчувати свою суб'єктивну причетність до реалізації цього обов'язку, усвідомлюючи той факт, що без належних зусиль він, можливо, й не буде виконаний. Саме дотримання морального обов'язку здатне переростати у справжній моральний вчинок. Скажімо, студент має доручення вести індивідуальні заняття з дитиною-інвалідом, це є його обов'язком перед групою як майбутнього вчителя. Включившись у спілкування з дитиною, під впливом суб'єктивного емоційного сприйняття її життя, студент був неспроможний уже надалі залишити цю діяльність, це стало його моральним

обов'язком не лише перед групою і не як майбутнього вчителя, а як людини перед людиною.

Третьою моральною якістю є **відповідальність**, яка по суті характеризує суб'єкта моральної дії з точки зору виконання визначеного завдання, вимоги певного обов'язку. Міра виконання свого обов'язку свідчить про її відповідальність. Адже людина, виходячи з її природи, спроможна сама вибирати свій шлях дії і нести чи не нести відповідальність за свої вчинки. Але при цьому педагог, як і студент, мають враховувати ряд чинників, які можуть впливати на міру прояву відповідальності і повноту обізнаності з реальними обставинами даного поведінкового акту, можливість їх адекватного усвідомлення, внутрішній стан суб'єкта, його здатність до визначеної дії, ймовірність бажаних і небажаних результатів останньої, актуальність можливих варіантів поведінки тощо.

Показовим для відповідальності є гарантоване дотримання певних моральних зобов'язань, принципово відкрите для контролю тих, перед ким зобов'язання прийняті: за що відповідає і перед ким відповідає.

Скажімо, студент відповідає як свідомо людина, перш за все, перед собою. Тобто має формуватися власна відповідальність, як глибокий людський порух душі.

Справедливість. На думку соціологів [37, 89, 113], зв'язок даної категорії з розглянутими вище полягає в тому, що вона фіксує саме той залежний порядок людського співжиття, який має бути встановлений внаслідок відповідального виконання людьми своїх обов'язків. Справедливість у перекладі з давньогрецького “dike” - в первинному значенні було як “спосіб життя”, “належний звичай” (порівн.сучасне “поважати іншість інших”). З цього ми й виходимо, коли виділяємо цю категорію моральності. Справедливість дії, вчинку вчителя визначається не лише тим, що він реалізує усталені норми, звичаї, а в тому, що він реалізує її об'єктивно з урахуванням особливостей суб'єкта, мотивів його дій, його інтересів і соціальних потреб.

Важливо не те, що педагог вчинив справедливо - і всі студенти одержали завдання попрацювати з дітьми в школі-інтернаті, а те, що кожен з них виконував те завдання, яке йому імпонувало, відповідало його можливостям та його особистісно-професійним інтересам.

Якщо вести мову про **моральну самосвідомість**, то, на нашу думку, доцільно загострити увагу на тому, що це не лише осмислення певних проблем та обставин життя з огляду на моральні цінності, що її визнає конкретна особа, це й власна самооцінка останньої і її спроба розібратися у справедливості, обґрунтованості й доцільності самих моральних засад, якими вона керується. Без моральної самосвідомості молода людина ставала б жорстокою, втрачаючи внутрішні критерії власної гідної поведінки. При цьому основними функціями моральної самосвідомості є осмислення, контролювання, санкціонування та критичний перегляд моральних настанов людської суб'єктивності. А це в свою чергу дозволяє соціологам виділяти такі форми моральної самосвідомості, як честь і гідність, совість і сором. Проте ми не будемо окремо зупинятися на цих категоріях, а будемо використовувати загальну категорію як інтегративне поняття - моральна самосвідомість. Зміст моральної самосвідомості знаходить своє безпосереднє продовження в самій діяльності людини, у світі її вчинків. Саме в практичному аспекті ми й будемо звертатися до даної категорії моральності.

Мораль, виступаючи формою суспільної свідомості, яка представляє сукупність принципів, вимог, норм і правил, регулює поведінку людини у всіх сферах її суспільного життя.

Психологи визнають два основні способи регулювання поведінки людей: зовнішнє регулювання, яке базується на моральних нормах - вимогах та громадській думці; і внутрішнє регулювання, яке базується, перш за все, на моральній свідомості, моральності мотивів, добровільної поведінки. Індивід має свідомо виконувати певні обов'язки, які потребують від нього певних моральних вчинків.

Звичайно, як прояв духовного життя суспільства мораль відображає суспільну свідомість і суспільну волю людей. Проте не можна забувати про загальнолюдські моральні цінності, які індиферентні щодо соціально-економічних перетворень, стверджують ряд дослідників цієї проблеми [21, 60, 108, 177]. Але, оскільки загальні вимоги не завжди виконуються, а кожна людина все-таки чинить згідно з загальновизначеними вимогами і загальнолюдськими нормами, оскільки вона несе особисту відповідальність за свою поведінку, то вона має чинити морально, навіть якщо зовнішня сила примушує її до протилежних дій. Вона має орієнтуватись на усвідомлення моральної цінності своїх дій. Тому, звичайно, оцінка вчинків і поведінки людини залежить в основному від того, якою мірою він “сам здатний втілити в дію і реальність вимоги і норми, що ставляться до нього” [65, с. 34].

Таким чином, у моральній поведінці особистості проявляються як зовнішня регуляція, так і внутрішня саморегуляція. Тому саме завдяки моральному вихованню перебудовується сама людська особистість відповідно до моральних цінностей, які відзеркалюють суспільні відносини, правила та норми поведінки людей [60, с. 6].

Враховуючи те, що людина може вибрати моральний і аморальний вчинок, доцільно враховувати і той факт, що цей вибір буде цілком довільним. Моральний вибір суб'єкта, його моральна поведінка є не лише результатом аналізу об'єктивних ситуацій, але й вагання і боротьби мотивів. Часто людина вибирає не те, що краще саме по собі, а те, що краще для нього. А звідси можна вести мову, що прояв моральності часто є результатом певних сформованих норм, звичок, поведінки.

З метою розробки педагогічних основ формування особистості з таким проявом моральності, удосконалення процесу морального виховання студентської молоді необхідно вирішити низку важливих завдань: механізми утворення моральних якостей особистості, мотивація самоорганізації і саморегуляції моральної поведінки, визначення шляхів і умов морального становлення особистості.

Домінуючим положенням у нашому дослідженні є те, що психічний і духовний розвиток особистості проявляється і вдосконалюється лише в діяльності (В.Л. Рубінштейн), яка має різний зміст, різний характер і різні цілі. А вирішення поставлених завдань у діяльності є водночас конкретною формою діяльності [1]. Під час вирішення поставлених завдань людина співвідносить свої можливості з вимогами щодо виконання цих завдань, а отже, залежить від реальних успіхів і невдач і може давати собі оцінку. Звідси і з'являється особистісний оцінний механізм, який може “коригувати” моральну поведінку людини.

Аналіз праць соціально-психологічного характеру ряду вчених (М.Й.Боришевського, І.Д.Беха О.С.Богданової, Ю.А.Гапон, В.К.Демиденка) дозволив виявити, що домінуючим фактором, як механізмом саморегуляції особистості, є установка на бажання і самостійність прояву моральності. Проте ми не відкидаємо ще одного фактору, який для нашого дослідження є досить суттєвим, це можливість проектування процесу морального розвитку особистості, поглиблення і закріплення її моральних якостей шляхом включення у спеціально змодельовані ситуації, діяльність.

Завдання сьогодняшньої теорії і практики полягають в тому, щоб оновити, відродити процес виховання, наповнюючи структуру діяльності особистості новими потребами моральної поведінки навіть у таких суперечливих умовах, у яких нині перебуває держава, освіта, вчитель. Адже ціннісні моральні орієнтації молоді, співвідносячись з психофізичними характеристиками особистості, не є абстрактним поняттям, які існують поза соціальною дійсністю.

При цьому, якщо в підлітковому віці моральні орієнтації “пластичні”, піддаються природним змінам, то з часом доростання більше фіксується прояв спрямованості загальнолюдської, особистісної, суб'єктивної моралі. Адекватність моральної орієнтації особистості загальнолюдським цінностям визначають рівень її соціальної зрілості, а отже, рівень виховної роботи в цілому.

Ми не ставимо за мету розглянути загальні проблеми моралі, вони достатньо представлені в ряді філософських праць [23, 116, 119], соціологів [37, 78, 113], психологів [1, 19, 20, 60]. Вважаємо за доцільне зупинити увагу на питаннях теорії і практики морального виховання студентської молоді у педагогічній теорії і практиці.

Відомо, що різні періоди розвитку суспільства висували свої підходи щодо морального ставлення молодого покоління. Так, скажімо, 60-ті роки відомі в педагогічній теорії тим, що основою морального виховання був інтелектуальний вантаж людини. В цей час проблемами морального виховання займалися відомі у сфері педагогіки вчені: І.С.Мар'єнко досліджував форми і методи морального виховання у громадських організаціях, колективах тощо -[115]; Т.Ф. Бугайко займалася проблемами виховання духовності на уроках літератури; В.О.Сухомлинський - проблемою духовності і естетики [161] та ін.

Дещо активізувався цей процес у 80-ті роки, коли з'явилася ідея оновлення суспільства, школи, а отже, і людини.

Новим народженням педагогічної науки стало відродження педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського, який вбачав основне спрямування діяльності вчителя і учня у тому, щоб зробити останнього Людиною. Оскільки основні якості моральності закладаються в людині в школі, поступово “юнаки і дівчата прагнуть якомога швидше осмислити й правильно оцінити моральну сферу свого внутрішнього світу, визначити своє місце в сучасному і особливо у майбутньому житті” [161, с. 365], то цей аспект не був обійдений вченими [5, 11, 41, 63, 66, 105].

Проблема моралі, моральної особистості, морального виховання стала предметом їх особливої уваги. Ми вважаємо за необхідне зупинитися на цих дефініціях, оскільки не можна здійснювати подальший аналіз без розкриття їх суті. В даному випадку ми будемо спиратися на нове тлумачення цих понять, виходячи із сучасних цілей виховання особистості.

Дійсність відкинула минулі цінності: патріотизм та інтернаціоналізм, дружба і братство перетворилися в нетерпимість, іноді національну неприязнь; моральна чистота, простота і скромність - аморальністю, кар'єризмом, прагненням до збагачення; непримиренність до буржуазної ідеології - різким поворотом до цінностей буржуазного суспільства; добросовісна, самовіддана праця на користь суспільства - відлученням народу від праці; боротьба з порушниками дисципліни — розгулом насильства, жорстокості - порушенням людської гідності; моральна чистота - широкомасштабною проституцією; дбайливе ставлення до громадського достатку і матеріальних цінностей - екологічними катастрофами, загиблими врожаями, безкінечними трагічними випадками на шахтах, будовах, виробництвах.

Все це разом дозволяє нам стверджувати, що розроблена в радянській педагогіці система морального виховання не витримала випробування часом, виявилась лише яскравим лозунгом, який втілити в життя вже неможливо.

Звичайно, що за останні роки проблема морального виховання молоді частіше привертає увагу філософів, педагогів, психологів, соціологів. Причина тому - створення самостійної держави України, це перше; а друге - глибока стурбованість кращих сил педагогічної науки і практики за негативні наслідки деморалізації життя суспільства, пов'язаного зі складними демократичними процесами в ньому та з низькою моральною культурою у суспільстві. І як результат - прояв нетерпимості, агресивності у судженнях, діях молоді, що призводить до конфліктних ситуацій, деструктивних дій, які провокують кримінальну ситуацію. Деморалізація суспільного життя негативно впливає на молодь, сприяючи прояву таких аморальних якостей, як агресивність, жорстокість, грубість, відчуження, байдужість, пасивність тощо.

Відомий нині психолог В.К. Демиденко вважає, що саме мораллю регулюються найважливіші стосунки в суспільстві: "Ставлення до

Батьківщини, до праці, взаємини людей тощо. Мораль знаходить своє конкретне вираження у правилах людського співжиття” [60, с. 5].

Тому в наукових працях, педагогічній літературі на науково-практичних міжнародних і всеукраїнських конференціях в останні роки особливо гостро стала звучати ідея відродження моральності особистості і моралі суспільства, держави, уряду, і знову сім'ї, школи, вузу та особистості. Всесвітньо відомі вчені та педагоги Ш.А. Амонашвілі, А.М. Бойко, Ю.П. Азаров, М.Й.Боришевський, О.В.Киричук, аналізуючи витoki деморальності освіти і виховання у сучасних умовах, шукають і визначають шляхи, зміст, форми і методи морального виховання дітей, учнівської та студентської молоді, переборення ними відчуження будь-якої моралі. Розглядаючи різні аспекти проблеми моральності, всі сходяться на оцінці особливої ролі вчителя в складному становленні моральної особистості школяра, а звідси - необхідності підготовки відповідного випускника педагогічного навчального закладу.

Суть гуманізації вищої освіти в умовах саморуйнування історично усталених соціальних форм життєдіяльності людей пов'язується з формуванням особистості на засадах демократизації і моралі. При цьому роль педагога навчального закладу полягає в тому, щоб створити умови для включення студента в активну розумову діяльність, здатність відбирати кращі моральні надбання минулого і сучасного, оволодівати новітніми технологіями роботи з учнями з метою їх морального становлення.

Вирішення проблеми морального виховання має забезпечити високий розвиток особистості незалежно від того, в якій галузі їй доведеться працювати. Але особливо важливо це враховувати в педагогічній діяльності у різних сферах життєдіяльності школярів: в школі, позанавчальних соціально-виховних закладах, в об'єднаннях чи клубах за інтересами тощо.

Тому формування морально досконалої особистості спеціаліста має здійснюватись цілеспрямовано і систематично в навчальному процесі, в період педагогічних практик, в позанавчальній діяльності.

Виходячи із наведеного вище, а також із особистих спостережень за розвитком студентів у позааудиторній діяльності, ми дійшли висновку, що моральне виховання у підготовці майбутнього вчителя має стати принципом, який визначає цілі, завдання, зміст, форми і методи морального становлення студентської молоді. Саме з цих позицій ми розглядаємо питання, пов'язані з актуальною проблемою морального виховання майбутніх працівників сфери освіти.

Зважаючи на те, що в радянській педагогіці мораль розглядалася як частина “ідейного” виховання, то до початку 90-х років акцентація була на ідейному аспекті морального виховання. Скажімо, Ю.К. Бабанський вважає головним завданням ідейно-морального виховання - формування “комуністичної партійності”, тобто чітко виражене прагнення відстоювати інтереси партії комуністів [14, с. 159]. І.Ф. Харламов веде мову про “соціалістичну моральність” [171].

В “Педагогіці” для вищої школи сказано, що моральне виховання розглядається як виховання моральної свідомості, радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, гуманізму, комуністичного ставлення до праці, дисципліни тощо.

Подібні стереотипи визначення цілей, завдань і змісту морального виховання можна виявити і в низці інших досліджень, посібників, монографій, в яких зміст морального виховання передбачав формування таких якостей: відданість соціалістичній і непримиренність до буржуазної ідеології і любов до соціалістичної Батьківщини, прагнення принести їй якомога більше користі; турбота кожного про збереження і примноження суспільного багатства, дружба і братерство всіх народів, нетерпимість до національної і расової дискримінації; моральна чистота, скромність в суспільному і особистому житті; нетерпимість до несправедливості, кар'єризму, збагачення.

Це дозволяє стверджувати, що моральною людиною можна було назвати лише таку людину, для якої норми, правила і вимоги соціалістичної

моралі стали її власними поглядами і переконаннями, звичними формами поведінки.

При цьому весь комплекс цілей морального виховання спрямований на формування цілісної особистості, яка понад усе ставить ідеали комунізму, глибоко усвідомлює свій громадський обов'язок, володіє високими і різнобічними моральними потребами, інтересами, мотивами.

В середині 90-х років розпочався складний процес переоцінки цінностей, тих уявлень, які склалися в суспільстві протягом багатьох десятиріч. У студентів як частини цього суспільства, чий світоглядні моральні установки формувалися в умовах перших років становлення незалежної України, відбувається складний процес переборення старих стереотипів, установок. Обов'язок вищої школи - шляхом об'єктивного аналізу дійсності з усіма її плюсами і мінусами допомогти студентам виробити в собі нове мислення, світоприйняття, ідеї життєдіяльності.

Формування якостей і рис особистості розглядаються в основному з позицій теорії відносин: І.А.Зязюн, О.М.Леонт'єв, О.Г.Ковальов, О.І.Щербаков та ін.

На думку відомого психолога Б.П.Анан'єва, в людині перш за все формується його ставлення до інших людей, комунікативні якості, які стають внутрішньою передумовою щодо розвитку інших якостей особистості. Такий розвиток і перетворення відбувається за умови підсилення “новоутворень” системою виховання і досвідом поведінки людини. Ставлення людини до самої себе є найбільш пізнім утворенням, оскільки воно проявляється після прояву ставлення до оточення, ситуацій, предмету діяльності, інших людей. І якраз ці прояви, “хоч вони і з'являються пізніше від інших, найтісніше пов'язані з цілями життя і діяльності, ціннісними орієнтаціями, установками, виконуючи функцію саморегуляції і контролю за розвитком, сприяючи утворенню і стабілізації особистості” [7, с. 314].

У зв'язку з цим процес морального виховання можна розглядати як цілеспрямовано організовану систему взаємодії: студент-педагог, студент-

студент, студент-учень, студент-оточення, а процес морального розвитку - як взаємодію зовнішніх і внутрішніх факторів.

Внутрішні фактори є досить широкими, на думку вчених, і характеризуються різними ознаками: внутрішня позиція (І.Д.Бех, Л.І.Божович, Т.М.Мальковська), сприйнятливість (Т.М.Якобсон), переконання (З.І.Васильєва, О.В.Киричук), виховні можливості (Є.Б.Бондаревська, С.У.Гончаренко, Н.Є.Щуркова), здатність до емоційного відгуку (М.І. Боришевський, В.Т.Кабуш, А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський), духовні потреби (В.Гумбольдт, М.С. Коган).

Безперечно, домінуючим фактором, який регулює інтереси, світогляд і поведінку особистості є свідомість як єдність знання і відносин. При цьому надбудовою є самосвідомість як сукупність знань про себе і ставлення до себе. Звідси розвиток моральних якостей розглядається як оволодіння суб'єктом соціальними зразками моральної поведінки: ідеал знання особистісний зразок (визначений власно суб'єктом). Такий поступовий перехід від зразка - ідеалу до особистісного зразка, котрий стимулює самовдосконалення, саморозвиток - надзавдання процесу морального виховання особистості.

Це дозволяє зробити припущення про те, що, справді, моральний розвиток особистості можна здійснювати, якщо педагогічна діяльність має цілеспрямований характер, пропонує еталон, мету і зміст діяльності та поведінки і забезпечує усвідомлення їх, свідому поведінку і прояв особистісних моральних якостей. Власне у роботі зі студентами доцільно розраховувати на необхідність розвитку їх самосвідомості, самовиховання як механізму формування соціально заданих якостей, оцінки і самооцінки в цьому процесі. І, звичайно ж, важливим фактом у цьому процесі є здатність педагога перевести особистість студента з позиції суб'єкта взагалі у позицію суб'єкта виховання і самовиховання, щоб удосконалити цей процес і щоб він працював на студента. Адже, як наголошував К.Д.Ушинський, “виховання є лише підготовкою до самовиховання, і якщо виховання буде добрим, то

самовиховання триватиме все життя. Беручи у свої руки керування людською природою, що розвивається, всіляке виховання треба завершувати передачею його в руки вихованця”. [168, с. 37].

Звісно, важливим фактором внутрішнього прогресу є розумно спрямовані зусилля особистості, воля до самотворення, проте швидкість переходу на кожний новий щабель залежить і від умов соціуму.

Адже кожне суспільство має потребу в громадянах з високим рівнем моральності, здатних усвідомлювати і діяти на добро людям. А тому важливим завданням системи освіти є активна допомога молоді у розширенні моральних еталонів, у процесі морального розвитку, формування моральної культури.

Виходячи з положень, що моральна свідомість містить у собі моральні знання, почуття, переконання, якості тощо, а поведінка людини є системою її вчинків щодо інших людей і вчинок є мотивованою дією, то можна припустити, що мотиви поведінки суб'єкта характеризують рівень його моральної вихованості або моральної культури.

Моральна вихованість не є незмінним явищем, воно змінюється (за бажанням і за відповідних умов) у бік удосконалення. А удосконалення процесу виховання моральних якостей особистості студента передбачає забезпечення певної логіки оптимізації процесу виховання в системі професійної підготовки у вищому навчальному закладі. Цю логіку забезпечує педагог і студент, оскільки перший з них знає, що він хоче, а другий знає, чому він цього хоче. Якщо - педагог, завдяки його науковому вантажу і досвіду, знає, які моральні якості і риси характеру він хоче зробити навичками студентів, то останні, виходячи з позицій майбутнього фаху, прагнуть оволодіти цими моральними навичками як опорою у взаємодії з учнями.

У педагогічній літературі зустрічаються різні підходи щодо класифікації моральних навичок людини. Зокрема, Т.М. Мальковська умовно їх поділяє на прості і складні [114]. До першої групи належать ті, які є

проявом елементарних норм співжиття, правил етикету, найпростіших вимог щодо дисципліни та культури, поведінки. До другої групи навичок можна віднести ті, що становлять складний синтез людської свідомості та її практичної діяльності. До них автор відносить моральну потребу сумлінного виконання громадянських, трудових, сімейних зобов'язань, моральні дії тощо. Остання група моральних навичок може бути значно ширшою, про що переконливо доводять у своїх працях ряд дослідників: навички до ввічливості, навички до стриманості, до точності, обов'язковості [182]; навички моральних норм [60], повага до інших людей [70] тощо. Високий рівень взаємодії і прояву цих якостей забезпечує моральне становлення особистості.

Проте у зв'язку з таким комплексним проявом моральної сформованості особистості доцільно вести мову про характер її прояву і сферу прояву. Останніми роками цьому питанню (вихованню) приділялась належна увага вчених, що дозволило дійти висновку: будь-які сформовані (на усвідомленому рівні) чи не сформовані моральні якості можуть бути підтверджені чи заперечені лише в діяльності суб'єкта.

Питання діяльності досить активно вивчалось в теорії і практиці педагогіки (В.О.Білоусова, В.І.Вировий, А.Й.Капська, О.В.Киричук, М.Ю.Красовицький, Л.І.Рувинський). В даному випадку діяльність розглядається як основна умова і засоби виховання. За одиницю діяльності вчені беруть дію, а вчинок - за одиницю поведінки, ціннісного аспекту діяльності.

Вплив різних видів діяльності визначається соціальною значущістю їх цілей, соціальною активністю особистості як суб'єкта діяльності, наявністю головних мотивів, котрі спонукають до дії. Удосконалення процесу морального виховання з позицій діяльнісного підходу передбачає розкриття і забезпечення взаємозв'язку між переконаннями студента і характером його соціально значущої діяльності, чи життєдіяльності в цілому. Безперечно, характер такої діяльності залежить від ціннісних орієнтацій, життєвих

позицій особистості, від того, як ця особистість ставиться до моральних тенденцій конкретного суспільства.

Зважаючи на те, що у даному віці молодь спроможна здійснювати корекцію рівня перцепції і саморегуляції поведінки [28, 94, 123, 125], цей факт закономірно проявляється у процесі морального розвитку студентської молоді. При цьому педагоги вищої школи добирають не лише методи, які забезпечують саморегуляцію моральної поведінки, але й стимулюють самостійність визначення суб'єктом цілей, вибору змісту діяльності, здійснення самоаналізу й аналізу.

На жаль, у педагогічній літературі основна увага до цього часу приділялась (і досить посилено) проблемі морального виховання школярів, учнів ПТУ. Більшість досліджень передбачало мету - забезпечити вихованців відповідною інформацією про мораль, моральні якості та можливі прояви їх у дії. Зокрема цим проблемам присвячена чимала низка праць (А.А.Бодальов, З.І.Васильєва, В.М. Коротов, А.І.Кочетов, А.С.Макаренко та ін.). Привертає увагу система методів, запропонованих щодо здійснення морального виховання школярів: прогностичний, інформаційно-просвітницький, орієнтаційно-трудоий, комунікативний і оцінний, які дозволяють реалізувати визначену мету на мікро і макро-рівні [38]. Звичайно, загалом зазначені методи можуть бути використані і в умовах вищої школи. Проте, на нашу думку, домінуючими методами у моральному вихованні студентів можуть бути: прогностичний, комунікативний та оцінний. Ці методи у своїй сукупності можуть забезпечити оптимальний результат процесу.

Поставлена нами проблема передбачає пошуки і виявлення специфічних умов, методів і видів діяльності, котрі найповніше проявляються і певною мірою гарантуватимуть становлення моральної особистості в умовах вищого навчального закладу. Власне кажучи, мова може йти про створення певної системи роботи зі студентами, яка б дозволила забезпечити взаємодію всіх структурних компонентів морального

розвитку особистості (свідомість, мотивація, поведінка), взаємодію суб'єктів виховного процесу.

У пошуках складових системи ми спиралися на основні теоретичні положення щодо системного підходу (В.Г.Афанасьєв, Б.П.Бітінас, С.П.Винокурова, І.В. Гребенников та ін.), що дало змогу упорядкувати компоненти запропонованої системи в структурі позааудиторної діяльності студентів. При цьому функціонування даної системи може бути за умов наявного педагогічного управління. А оскільки виховання - явище соціальне, то воно відображає і всі основні закономірності управління суспільним процесом.

Особливості управління розвитком і становлення особистості висвітлено у працях В.В.Богословського, В.О.Караковського, О.В.Киричука, І.С.Кона, Л.І.Рувинського, В.Є.Хмелько та інших. У сукупності з дослідженнями особливостей педагогічної діяльності (А.О.Алексюк, А.М.Бойко, І.Г.Єрмаков, Н.В.Кузьміна, В.А.Сластьонін та інш.) вони дозволяють нам зробити висновки: удосконалення виховання особистості взагалі і морального виховання зокрема потребує єдності між цілями управління діяльністю та поведінкою студентської молоді і дієвістю виховного процесу; при конструюванні виховної діяльності окремі компоненти можуть взаємодіяти між собою лише за умови логіки і системи виховання.

Відоме твердження про те, що різні види діяльності мають досить різні можливості щодо розвитку особистості і що різні люди реалізують у структурі діяльності свої можливості по-різному, примушує звернути особливу увагу на управління цим процесом з урахуванням цього факту. Проте педагогічне управління процесом морального становлення особистості може бути оптимальним за умови, наявності в кожного суб'єкта "знання вимог суспільства до нього і власного уміння розібратися в собі самому" [129, с. 78]. Окрім того, важливо, щоб у кожного суб'єкта формувалась особистісно-соціальна сутність, яка вміщує в собі моральні норми, моральні

критерії, притаманні кращим людям нації, і моральні норми, сформовані, усталені в кожного зокрема.

Звідси очевидна необхідність розвитку у студентів уміння аналізувати, зіставляти, оцінювати і регулювати свої дії і вчинки. Ці вміння, як прояв аналітико-діагностичної діяльності, є, на думку ряду вчених [30, 159, 170 та ін], проявом ефективності відповідно до спроектованої діяльності. А результатом аналітико-діагностичної діяльності є відповідні (моральні) висновки суб'єкта, які збагачують його уявленнями про певну моральність вчинків і дій. Вони спонукають студента в подальшому добирати способи і форми взаємодії, мотиви поведінки, ціннісну поведінкову орієнтацію.

Звичайно, що виховні завдання з кожною віковою групою можна вирішувати по-різному. До таких завдань можна віднести виховання моральної самостійності, саморегуляції, активності, позитивних моральних звичок, моральної вимогливості до себе. У зв'язку з цим постає потреба виявлення специфічних вікових та індивідуальних ознак розвитку моральних якостей, щоб здійснювати на цій основі індивідуальний, диференційований підхід до студентської молоді і відповідно управляти цим процесом. А це в свою чергу потребує від педагогів вищих навчальних закладів уміння діагностувати рівень прояву, сформованості чи несформованості у студента прогнозованих моральних якостей. Вивчення особливостей і мотивів дії студента може здійснюватися лише у процесі взаємодії з вихованцем, оскільки “кожне пізнавання чого-небудь нового про вихованця повинне негайно перетворюватись у практичну дію, практичну пораду, прагнення допомогти йому” [109, с. 127].

Думається, що висловлена свого часу В.О.Сухомлинським думка про особливості виховання учня залишається не менш актуальною щодо студентства: “Кожен педагог має глибоко знати індивідуальність кожного вихованця, джерела його розумового, морального, емоційного розвитку” [163, 147].

За останні роки психологічна наука збагатилася низкою наукових досліджень, присвячених проблемі студентського віку: сутності студентства як соціальної групи, його статусу, віковим особливостям цієї групи молоді. Студентство розглядається не як тимчасова соціальна група, оскільки, як зазначає М.А.Станчич, “було б неправильно розглядати студентство лише як стан у процесі підготовки і посідання статусу інтелігенції. Студентство володіє досить необхідними характеристиками, достатніми для того, щоб віднести його до особливої групи, оскільки вона відповідає всім усталеним основним ознакам” [160, 91]. Для підтвердження своєї думки автор наголошує на таких ознаках: виконання в суспільстві певних функцій, об'єктивність існування, однозначна детермінованість соціальної поведінки членів груп, досить визначена цілісність і самостійність стосовно до інших соціальних груп. А звідси дослідник і визначає студентство як групу людей молодого віку, об'єднану виконанням потенційно значущих для суспільства спеціальних підготовчих функцій, які тимчасово не беруть участі у виробничому процесі, які мають спільний характер побуту, систему цінностей, і які готуються до виконання в суспільстві соціальної ролі інтелігенції” [95, 160].

У характеристиці студентства як особливої соціальної групи нам більше імponує визначення О.А.Дубасенюк, яка стверджує, що ця соціальна група сформована з різних соціальних утворень суспільства і характеризується особливими умовами життя, праці і побуту, особливо соціальною поведінкою, для якої підготовка до майбутньої праці у виробництві, науці, культурі є головним і в переважній більшості єдиним заняттям [66].

Справді, не включаючись масово в активне виробництво, студентство водночас має свої соціальні якості, ця група володіє сукупністю індивідуальностей з різними особистісними якостями, рівнями суспільної і моральної свідомості та соціальної активності, складається з типів певним чином уже сформованих. Але і в цьому віці, на думку О.І.Щербакова [179],

людина проходить певний шлях розвитку, коли відбувається формування особистості як суб'єкта пізнання, спілкування, праці.

Саме в студентські роки відбувається процес активного формування соціальної зрілості [8], що досить швидко проявляється в їх діяльності. Тому необхідно допомогти студентам оволодіти всім арсеналом соціально значущої особистості, необхідним в молодому демократичному суспільстві, активно включитися у самовдосконалення і вдосконалення.

Складний процес становлення студента, як багатогранної особистості з кращими якостями Людини, безперечно, ставить його на різних курсах у різні ситуації. А це потребує від педагогів досконалої орієнтації щодо нюансів управління цим процесом. Якщо на першому курсі студент - це відображення репродуктивної діяльності, то на третьому-четвертому - це прояв критицизму, скептицизму, самовпевненості в усіх своїх проявах, яка поступово може перерости в позитивний критичний самоаналіз, самооцінку вчинків і дій.

Так Б.Г.Ананьев підкреслює, що період зрілості (18-20 років) є найбільш активним періодом розвитку моральних почуттів, становлення характеру, оволодіння повним комплексом соціально-моральних ролей дорослої людини. Звідси можна сказати, що необхідно скористатися знаннями особливостей найбільш сензитивного віку і шляхом організації цілеспрямованої діяльності сформувати у студентів достатньо міцну установку на моральні цінності.

Крім того, моральна спрямованість особистості може набути різного характеру залежно від наявності у свідомості людини позитивного чи негативного морального ідеалу. А знання ідеалу студента дає змогу педагогові посилити цей вплив на нього чи послабити дію цього ідеалу.

В умовах вищого навчального закладу особливий вплив на формування моральних принципів, морального ідеалу, моральної поведінки може справляти на соціальне мікросередовище, нові умови діяльності, нові цілі життєдіяльності. Вийшовши з усталеного соціального середовища (сім'ї,

школи), з-під постійного контролю, замкнутої сфери спілкування, студент не відразу адаптується до нових умов, нової соціальної ролі, що іноді призводить до аморальних вчинків, поведінки, позицій. В умовах вищої школи протидією проти подібних проявів є прекрасний інструмент: взаємодія, взаємовплив, моральне виховання, залучення студентів до оволодіння моральними цінностями. Причому характерною ознакою цього періоду життєдіяльності молоді є посилення свідомих мотивів поведінки, цілеспрямованості, рішучості, наполегливості, самостійності, ініціативи, уміння володіти собою.

Для студентського періоду притаманна вибірковість щодо різних джерел інформації, загострене естетичне ставлення до дійсності, мистецтва, природи, прагнення до краси взаємовідносин, культури поведінки. І чим ближче студент підходить до закінчення навчання і до завершення оволодінням професійно значущими знаннями і вміннями, тим менше інтересу вони проявляють до позанавчальної діяльності, навіть добре спроектованої і цілеспрямованої. Певною мірою студенти сприймають це як фактори другого ряду у їх професійному становленні.

Таким чином, аналіз розвитку ідей необхідності морального виховання студентської молоді продемонстрував, що нині створені необхідні передумови для здійснення цього процесу, контролю його результативності шляхом діагностування. Досить глибоко розроблені окремі аспекти проблеми, що досліджується, але, на жаль, в сучасній Україні аспект морального виховання студентства як самостійної соціальної групи залишився поза увагою вчених.

Крім того, можна сказати, що у студентському віці є і з'являються нові внутрішні мотиви і зовнішні соціальні умови, які можуть сприяти подальшому розвитку моральних якостей молодих людей за умови наявного демократичного управління цим процесом у позанавчальній діяльності.

1.2. Сутність і особливості позанавчальної діяльності у моральному вихованні студентів

Відправною точкою будь-якої діяльності є чітко визначена і сформована мета. Виконання змістового наповнення діяльності є рухом до визначеної мети, темпи і міра досягнення якої залежать від конкретних обставин, конкретного навчально-виховного закладу. Нові вимоги, які висуваються життям перед вищою школою, потребують вироблення якісно нових підходів до вирішення поставлених проблем і поставлених цілей. Адже відсутність мети діяльності стає непереборною перешкодою щодо визначення змісту педагогічної діяльності у моральному вихованні студентів.

Мета позааудиторної діяльності повинна мати досить загальний характер, щоб залишати місце на полі діяльності для безкінечних індивідуальних варіантів з тим, щоб морально сформована особистість зберігалась у всій її багатогранності і неповторності, але щоб її індивідуальна своєрідність не зводилась “до варварства печерної органічної людини” [182, с.5]. Водночас необхідно надати право кожній особистості проявляти індивідуальну мораль як спосіб життя, закріпити в ній навички вибору і вміння знаходити способи його реалізації. Але і одне, і друге має здійснюватись у контексті сучасних духовних цінностей, щоб в моральній автономності своїй особистість не “випадала” із суспільства, а лише відрізнялася в автономності свого морального розвитку і досягала б рівня загальнолюдської моралі.

Життя студента, побудоване на засадах сучасної цивілізації (відносно забезпечення матеріальними засобами для існування) і на основі духовних цінностей (добра, справедливості, честі, гідності і краси), сприяють його розвитку як входженню в моральну культуру, розгортає перед ним спосіб життя, гідне людини, не знищуючи в ній свободи прояву морально-особистісного “Я”, не пригнічуючи неповторних рис моральної індивідуальності.

Сформульована в такому варіанті мета морального виховання передбачає відносну цілісність виховної програми. Напрями діяльності педагога мають вичерпувати зміст мети, їх реалізація буде сприяти здатності студента бути суб'єктом власної життєдіяльності, вибирати чи знаходити способи будувати свою моральну поведінку, здійснювати, гідний людини з морально стійкою позицією, вибір і займати усвідомлену життєву позицію, зберігаючи і поцінуючи моральну гідність власного "Я".

Зважаючи на таку багатогранність життєдіяльності моральної особистості, важливо було вирішити питання, пов'язані з ефективними можливостями позааудиторної діяльності при оволодінні майбутнім вчителем моральними критеріями і цінностями.

Ми вважали за доцільне дослідити потенціальні можливості позааудиторної і позанавчальної діяльності студентів філологічного, педагогічного та соціально-гуманітарного факультетів у процесі формування моральних якостей як можливого прояву моральності та можливостей раціонального використання часу позанавчального життя. Загалом весь час життєдіяльності студента в умовах навчання в навчальному закладі можна поділити на три періоди: перший - заняття в аудиторії (7-8 годин); другий - позааудиторна самостійна робота за індивідуальною програмою (5-6 годин); третій - вільний час, в який реалізується відпочинок, розваги та соціально-корисна діяльність (11 годин).

В нашому дослідженні йдеться про моральне становлення особистості в позанавчальний час, тому в розвитку її морального потенціалу суттєву роль відіграє кількість, зміст і оформлення позанавчального й вільного часу та збереженням аудиторного часу для вирішення даної проблеми.

Позанавчальну діяльність майбутніх вчителів ми розуміємо як цілеспрямовану підструктуру у загальній системі професійної підготовки, в якій організовується діяльність відповідно до власних нахилів, бажань студентів, як організовану і керовану систему роботи, зміст якої може залежати як від інтересів і потреб студентів, так і від цільових установок педагога.

Опитування студентів і викладачів, аналіз випускниками і кураторами позанавчальної діяльності у вищій школі за останні п'ять років дозволили зробити однозначний висновок: цілеспрямована наповненість цієї частини життєдіяльності студентів недостатня, хоча останнім часом відбуваються активні пошуки якісної зміни змісту і спрямування позааудиторної діяльності, що пов'язано з новим структуруванням навчально-виховного процесу. Так біля 38 відсотків студентів від загального числа 441 респондента, протягом третього і четвертого років навчання не були включені ні в які форми позааудиторної роботи, які могли б хоч би певною мірою сприяти їх становленню. За власною ініціативою включалися в окремі види діяльності лише 40,4 відсотка опитаних, не кажучи вже про наявність цілеспрямованої діяльності щодо їх морального розвитку, яку ми зафіксували лише у 16,7 відсотка студентів. Тому ми вважаємо, що необхідна реорганізація навчально-виховного процесу в позааудиторний час, розвиток ініціативних програм позааудиторної діяльності, спрямованих як на професійне становлення особистості студента загалом, так і моральне - зокрема.

Під час педагогічного експерименту були зроблені певні кроки щодо вирішення цих проблем. Для студентів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова і студентів Херсонського державного педагогічного університету були визначені базові позиції: розроблена система спеціальних форм і видів діяльності, спрямованих на розвиток і формування моральних якостей; визначено дні роботи студентів з суб'єктами різних соціумів; розроблено програму морального виховання школярів, яка реалізувалась активно під час педагогічних практик. Ці об'єктивні заходи дали позитивні результати, які водночас відбилися на рівні сформованості моральних якостей студентів, що дозволило зробити висновки про необхідні умови забезпечення успіху процесу морального виховання студентів:

а) визначення реального стану дослідної підструктури у моральному становленні студентів;

б) необхідність забезпечення одержання інформації про вплив позааудиторної діяльності на активізацію становлення моральної особистості студента;

в) визначення ефективності кожного із компонентів, що впливає на моральне становлення студентів у структурі позанавчальної діяльності.

Критеріями ефективності функціонування визначеної системи морального виховання студентів є показники сформованості моральних якостей, відокремлених нами і необхідних студентові для здійснення моральної поведінки і моральних вчинків: добро, обов'язок, відповідальність, справедливість, моральна самосвідомість. Рівень сформованості цих якостей став інтегративним показником морального становлення майбутнього вчителя. Враховуючи різну активність їх прояву у студентів, ми вважали за доцільне визначити рівні їх моральної вихованості (див. Додаток Д).

В експериментальній роботі були визначені три рівні моральної вихованості: низький, середній, високий. Кожний наступний рівень формувався на основі попереднього, набуваючи більш складної характеристики, але не втрачаючи якостей попереднього, лише відображаючи більш високий рівень розвитку певної якості чи якостей. Кожний рівень, як самостійне цілісне утворення, характеризується поєднанням показників за різними параметрами: цілі, змісту засобів результату діяльності.

При визначенні рівня сформованості у студента моральних якостей ми зважали на такі критерії:

- наявність професійно необхідних моральних мотивів, цілей для педагогічної діяльності;
- наявність моральних особистісних якостей;
- наявність бажання та інтересу щодо морального самовиховання;
- інтерес до соціально-педагогічної діяльності в реальних умовах виховання суб'єкта;
- наявність усвідомлення моральності дій і вчинків;

- прояв моральних вчинків і дій в типовій ситуації чи більшості ситуацій, в тому числі і незвичній;
- оригінальність, індивідуальність у виборі засобів морального впливу на суб'єкт виховання.

Крім того, для спрощення процесу діагностування, було розроблено таблицю, в основі якої лежить зміст характерологічних ознак моральних якостей (таблиця 1.1.).

Враховуючи базову підготовку та логіку педагогічного процесу при визначенні рівня морального розвитку майбутнього вчителя, ми звертали увагу на рівень розвитку самостійності щодо формування моральних якостей.

Студенти, яких ми відносимо до **низького рівня** сформованості моральності усвідомлюють педагогічні значення морального виховання, мають уявлення про характерологічні якості моралі. При цьому мають окремі моральні якості, які проявляються у заданих ситуаціях. Проте студенти цієї групи не спроможні передбачити умови, засоби і прийоми морального виховання суб'єкта, а, отже, і застосувати їх.

У них відсутні навички прояву моральних якостей у “заданій” ситуації. А це, безперечно, впливає на прояв ініціативності, оригінальності.

Дії студентів характеризуються репродуктивним стилем моральної поведінки (відтворення у діяльності лише тих якостей, в яких вони впевнені, та тих, на яких загострює увагу педагог). Вони не можуть використовувати складні форми діяльності і включатися в них, оскільки у їх поведінці помітна невпевненість, страх проявити самостійність.

ТАБЛИЦЯ 1.1. ДІАГНОСТИКА МОРАЛЬНОЇ ВИХОВАНOSTІ ЗА ВИЗНАЧЕНИМИ КАТЕГОРІЯМИ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ

Показники моральної вихованості	Ознаки прояву моральної вихованості			
	Чітко проявляються	В основному проявляються	Недостатньо проявляються	Не проявляються
I	II	III	IV	V
1. Доброта	Контролює, охоче допомагає іншим, легко включається у справи, спрямовані на допомогу іншим; дружнє ставлення до людей	Добрий, чуйний, допомагає людям у складних ситуаціях, але все прагне зробити сам, аби це було помічено іншими	Допоможе іншим, якщо його попросять або доручать	Ухиляється від будь-яких справ, ігнорує прояв цієї якості
2. Відповідальність	Добросовісно виконує доручену справу, обіцяне доводить до кінця, не порушує слово, сумлінний, здатний взяти на себе відповідальність	Добросовісно зробить відповідну справу, але не завжди сам зацікавлений у її результатах, не порушує слово, коли попросять щось зробити, але не бере на себе відповідальності	Не ухиляється від дорученої справи, сам не проявляє ініціативи, не цікавиться результатом	Робить справу під “примусом”

3. Обов'язковість /обов'язок/	Суб'єктивна причетність до справи, професійний обов'язок як власний моральний обов'язок, дотримується зобов'язань	Включається в усі справи, які організуються; дотримується зобов'язань, але емоційного ставлення не проявляє	Можна покластися у справах, але сам рідко їх ініціює, не запропонує послуг іншому суб'єкту	Ніколи не включається самостійно у виконання дії
4. Справедливість	Правильно оцінює добро і зло, сумлінний у виконанні громадських обов'язків, справедливий у покаранні і заохоченні, розуміє справедливість як людяність, гуманність, толерантність	Правильно, без примусу оцінює добро і зло, справедливо оцінює поведінку і вчинки інших, проявляє толерантність особливо, коли цей прояв фіксується іншими	Довго зважає справедливе рішення, на яке може впливати суб'єктивність взаємин, не охоче включається у процес оцінки дій і вчинків інших людей	Уникає будь-якого прояву позиції, байдужий до чужої долі, завжди краще промовчить
5. Моральна самосвідомість у дії /активність/	Прояв моральних вчинків, поведінки, гуманна взаємодія з іншими суб'єктами, чесний і гідний у поведінці, має совість і сором, відкритий у спілкуванні, володіє етикетом і культурою комунікативності, здатний діяти на підставі власних рішень	Діє справедливо, чесно, відкритий у спілкуванні /але обережний/, володіє етикетом і культурою взаємодії /але вибірково/, любить продемонструвати прийняті власні рішення	Охоче вступає у взаємодію з тими, хто йому імпонує, добрий і толерантний до тих, хто його цікавить /чи комусь цікавить/, до інших байдужий, не завжди відгукується на справи, які, з його міркувань, йому "не потрібні"	Не бажає включитися в дію, совісний, але у справах цього ніде не проявляє, спілкується неохоче

Студенти цієї групи досить інертні щодо оволодіння новими моральними якостями, нахили та інтерес до них слабо виражені. Вони не працюють самостійно над вдосконаленням професійної моральної поведінки. До цієї групи ми віднесли 59 студентів (13,4%).

Студенти, які відносяться до **середнього рівня** моральної вихованості, усвідомлюють педагогічне значення морального виховання, чітко визначають характерологічні якості моралі. Володіють переважною більшістю моральних якостей, які можуть проявлятися у заданих ситуаціях. Частково прогнозують умови, засоби і прийоми морального виховання суб'єктів. В окремих ситуаціях достатньо ініціативні та оригінальні щодо прояву моральних якостей.

Ця група характеризується проявом інтересу до різних форм і видів діяльності, мають задоволення від проби своїх сил в позааудиторній роботі.

Педагогічна виховна діяльність щодо морального виховання набуває певної послідовності при досягненні поставлених цілей. Вміють аналізувати моральні вчинки, дії однокурсників, школярів, вчителів, де вони проходять практику. Моральні цілі конкретизують, але в основному обмежуються лише їх визначенням.

Уміють організовувати цікаві види діяльності і активно беруть участь у них самі, але відсутня система роботи над собою, тому і знання про категорії моральності використовують не досить вільно.

Створюючи емоційно-змістовний фон для прояву моральних якостей, не завжди можуть використати його з метою формування цілеспрямованого інтересу до моральних якостей та їх розвитку.

На цьому рівні студенти прагнуть як продемонструвати набуті моральні навички поведінки, так і вміння працювати в цьому плані з суб'єктами виховання. До цієї групи ми віднесли 287 студентів (65,1%).

До групи з **високим рівнем** моральної вихованості ми відносимо студентів, для яких притаманна переконаність у необхідності володіти загальнолюдськими моральними якостями та їх важливості і суспільній значущості для кожного громадянина взагалі, а педагога - зокрема. Вони

відчувають відповідальність як за власні моральні вчинки і дії, так і за вчинки та дії школярів, з якими їм довелося працювати. При цьому діяльність щодо морального виховання суб'єктів розглядають як обов'язкову професійну якість педагога.

Ці студенти мають чітке уявлення про різні форми і зміст діяльності, які можна використати з метою морального виховання і на практиці, свідомо визначаючи цілі діяльності, вміють добирати адекватні їм форми виховного впливу.

Студенти володіють достатньою інформованістю з проблем моралі, морального виховання, розвинутими навичками моральної поведінки, високим інтересом до цієї проблеми як у середовищі студентів, так і іншого мікросоціуму. Цей рівень характеризується умінням студентів вносити в діяльність творчість, ініціативу, оригінальність, виявляти нове у відомому. Тут більш яскраво проявляється інтерес студента до теоретичного осмислення, узагальнення, характерною особливістю для студентів високого рівня є наявність досить високих волевих якостей студентів, наполегливість у досягненні цілей.

Студенти цього рівня є активними учасниками всіх цікавих форм роботи, вміють добирати відповідні засоби морального впливу як на учасників, так і на присутніх. Легко включаються в емоційну атмосферу і створюють позитивний емоційний фон діяльності. Використовують моральний досвід вихованців, пов'язуючи його з віддаленою ціллю, визначеною для конкретного суб'єкта. До цієї групи ми віднесли 95 студентів, що становить 21,5 відсотка від загальної кількості опитаних.

При цьому нами були використані якісні характеристики, які виражаються оцінкою сформованості особистісних якостей, навичок прояву, представленою в балах. Для цього були розроблені оцінні шкали, що являють собою словесний опис відповідності рівня даної характеристики особистості студента певному балу. В кількісному вираженні ми приймали найвищий розвиток моральних якостей за п'ять балів, найменший - нуль. У визначеному

діапазоні дається кількісна характеристика рівнів сформованості певних мотивів, якостей, прояву.

На основі показників оцінної шкали визначені такі кількісні параметри приналежності до того чи іншого рівня моральної вихованості: низький рівень - від 0 до 2 балів; середній - 2,1-4 бали; високий - 4,1-5 балів. Визначення певної нормативної шкали дозволяє на основі числових показників визначати рівень моральної вихованості.

Для оцінювання результатів впровадження системи морального виховання були використані такі методи: спостереження за діяльністю студентів під час їх педагогічної практики, суспільно-значущої та соціально-педагогічної діяльності; метод оцінки експертами, в ролі яких виступали педагоги, методисти і куратори груп, вихователі в школі. З метою забезпечення об'єктивності оцінювання студентів, зважаючи на досить високий рівень суб'єктивності щодо оцінювання студентами власного рівня моральної вихованості, ми обмежились оцінками експертів. Результативність запропонованих педагогічних умов морального виховання визначалась віднесеністю більшості студентів експериментальних груп до середнього і високого рівнів моральної вихованості. Таким чином, в даному випадку визначити ефективність функціонування певних педагогічних умов позанавчальної діяльності - це визначити у студентів стан оволодіння ними моральними нормами, потребами, ідеалами, необхідними для успішного здійснення морального виховання школярів.

Контрольні заміри проводилися залежно від умов позааудиторної роботи і етапів здійснення соціально-педагогічного процесу. Перший - визначення вихідного рівня наявності тих якостей, які мали бути сформовані; другий - на проміжному етапі - з метою здійснення координації педагогічної діяльності; третій - на завершальному етапі - з метою визначення спрогнозованої результативності наших методик і умов.

Аналіз вихідних показників ми здійснювали виходячи з:

- наявності професійно-значущих мотивів моральної поведінки (наявність інтересу до якостей моральності; усвідомлення необхідності оволодіння під час навчання у вузі певними моральними якостями, необхідними кожній особистості і педагогу зокрема);

- спрямованості на самовиховання моральних якостей під час навчання у вузі. Для цього студентам першого курсу пропонувалось заповнити спеціальну анкету про мотиви вибору необхідних особистісних моральних якостей і мотиви самовиховання.

Мотиви вибору студентами вищої педагогічної школи необхідних для формування моральних якостей ми розглядаємо як побічну ознаку наявності соціально значущих мотивів прояву цих якостей у практичній діяльності. При вивченні цих мотивів ми спиралися на підходи, визначені В.О.Сластьоніним [156], який охарактеризував три типи мотивів: мотиви, які свідчать про чітке спрямування на конкретний вид діяльності; мотиви, що характеризуються частковим проявом спрямованості; мотиви, які несуть в собі ознаки прогнозованої спрямованості. В результаті анкетування 174 студентів першого курсу було виявлено, що 101 студент (58,4 %) керувалися мотивами, які свідчать про їх чітку установку на необхідність розвитку моральних якостей як загальнолюдських, так і професійних, тобто їх привабили ці якості, інтерес до них, особливий практичний досвід щодо їх прояву. Водночас 89 студентів (51,1%) вказали на мотиви, які свідчать про часткове спрямування (ці якості викликали інтерес як загальнолюдська якість, як бажання проявити себе з кращого боку, за порадою батьків, через зауваження близьких тощо). І третя група студентів - це ті, котрі вказали на мотиви необхідності формування моральних якостей, але ці мотиви диктувалися ставленням групи, педагога, а не власним бажанням.

У визначенні мотивів прояву моральних якостей студентів ми виходили з міркувань, що мотиви моральної поведінки на початку навчання у вищому навчальному закладі визначаються загальними інтересами студентів. З цією метою студентам було запропоновано вибрати сферу діяльності, яка б

відповідала їх інтересам і потребувала або прояву певних моральних якостей, або необхідності розвитку їх в собі. В результаті 118 студентів-першокурсників (67,8%) вибрали громадську роботу в групі; 97 осіб (55,7%) - художньо-творчу діяльність; 46 студентів (26,4%) - роботу зі школярами; 39 студентів (22,4%) - роботу у дитячому притулку; 57 студентів (32,8%) - соціально-педагогічні загони. На жаль, найменша кількість студентів виявила бажання працювати з дитячим контингентом, хоча, на нашу думку, саме у роботі з ними можуть найбільш повноцінно проявлятися і стабілізуватися кращі моральні якості майбутнього вчителя.

Відомо однак, що людина може бути цілком обізнана з існуючими моральними нормами, але при цьому нічого не зробити для втілення їх у життя. Для реалізації норм моралі потрібні реальні рушійні сили, які єднали б ці норми зі світом конкретних дій і вчинків студента. Такими рушійними силами, як зазначають психологи, є внутрішні сили, що спонукають до дії, або, як їх називають у педагогіці, мотивами.

Водночас, керуючись цілком моральними мотивами, як-то кажуть, від щирого серця, люди часто-густо скоюють щось недоречне або й зовсім шкідливе [114, 85].

Отже, перед нами постала проблема: що маємо покласти в основу моральної оцінки дії студента - її мотив чи результат?

Звичайно ж, мораль, справді, не може бути байдужою до власної цінності мотивів, на яких базуються ті чи інші вчинки особистості. Якщо дії або поведінка студентів лише зовні відповідають вимогам моралі, а по суті ґрунтується на моральній системі мотивів, загальна моральна оцінка прояву людської активності буде, безперечно, нижчою, ніж у тому разі, коли б подібні вчинки спиралися на моральні мотиви, адекватні їхньому позитивному змістові.

Виходячи з того, що найчастіше зустрічаються два підходи щодо розуміння суті моральної діяльності, ми використовуємо їх обидва у нашому дослідженні. Згідно з першим - діяльність є моральною, якщо узгоджується з вимогами моралі, її нормами та цінностями. Тому, якщо студент сумлінно

виконує свій обов'язок (добре навчається), з повагою ставиться до близьких, дотримується правил порядності, в нас є підстави його поведінку, його діяльність вважати моральною.

Згідно з другим підходом, “моральною є лише така діяльність, яка ґрунтується на усвідомленому її виборі суб'єктом і має на меті активне утвердження певних моральних цінностей” [114, 230]. Саме з цих позицій ми можемо об'єктивно судити про домінуюче моральне значення тих або інших проявів людської активності як про їх спеціальну ознаку у поведінці студента. А ця поведінка може бути результативною за умови усвідомлення студентами таких мотивів, як: добро, обов'язок, відповідальність, справедливість тощо.

Під час проведення дослідження вивчалася також міра усвідомлення студентами першого курсу мотивів прояву названих якостей моральності. Було виявлено, що переважна більшість студентів (86,1%) усвідомлюють значення цих моральних якостей, вірять у можливість їх розвитку.

Відомий етик О.Г.Дробницький [65] запропонував вичленити у моралі, як цілісному структурному утворенні, три основні елементи: моральна свідомість, моральна діяльність і моральні відносини. Справді, у розвитку і моральному становленні особистості можна рухатися вперед лише за умови наявності в неї моральної свідомості, тобто здатності людини усвідомлювати власні вчинки, внутрішню проблематику моралі, співвідносити їх з власними уявленнями про добро і зло, справедливість, обов'язок. Крім того, мораль не існує поза вчинками, поведінкою. Вона проявляється лише у взаємовідносинах.

Тому під час дослідження ми вважали за доцільне з'ясувати, чи усвідомлюють студенти необхідність формування визначених якостей і які моральні якості вони вважають професійно значущими для майбутнього вчителя. Виявлено, що 88,9 відсотка студентів вважають, що професія педагога потребує особливих особистісних якостей. Серед них найчастіше називаються такі: любов до людей (49,3%); добро (38,3%) справедливість (33,9%); обов'язок (22,1%); відповідальність (46,3%). Ці якості є основоположними у формуванні моральної особистості, у підготовці її до виконання певних функцій.

Дуже відповідальним і важливим моментом у констатуючому експерименті був факт з'ясування думки студентів про необхідність самовиховання і саморозвитку для подальшої власної життєдіяльності і педагогічної діяльності, а також з'ясування наявності морального досвіду. Результати показують: 67,0% студентів усвідомлюють необхідність морального самовиховання і саморозвитку, а 81,8% студентів, на їх думку, мають практичний досвід моральної поведінки. Проведені бесіди показали, що у більшості респондентів немає уявлення про наукову організацію власного морального розвитку. Виявлені позитивні мотиви, інтерес до цього процесу, безперечно, є доброю позитивною передумовою для формування морально стійкої особистості. А усвідомлення необхідності самовиховання, саморозвитку лише підсилює ці передумови.

Об'єктивні дані, одержані нами під час констатуючого експерименту, переконливо свідчать про невисоку ефективність позааудиторної роботи щодо морального становлення особистості. Так, скажімо, на запитання: “Чи змогли б Ви у позааудиторній роботі використати знання, уміння щодо морального виховання і самовиховання, одержані на заняттях з педагогіки, психології, спеціальних дисциплін?”, - 73,2% студентів третього курсу відповіли, що “могли б”, але “частково”, або “не могли”.

На третьому році навчання лише 58 відсотків студентів володіють окремими методиками щодо морального виховання і самовиховання. І це при тому, що їх майбутня діяльність (професійна) в основному пов'язана з проявом і пропагандою моральних якостей. На запитання: “Чим Ви поясните труднощі, з якими довелося зіткнутися у власному моральному самовихованні чи у роботі з іншими суб'єктами?” 44,6 відсотків опитаних не змогли дати відповідь, оскільки до третього курсу цілеспрямовано не займалися цією проблемою і ніхто не загострював на ній їх увагу.

Ці факти, безперечно, потребують не лише виявлення причин, але й здійснення низки цілеспрямованих заходів щодо переконструювання навчально-виховного процесу. Особливими можливостями у цьому плані

володіє спеціально спланована і реалізована позааудиторна діяльність. І саме в позааудиторній діяльності доцільно не лише використати об'єктивні соціально-педагогічні можливості, але й зважаючи на особистісну позицію студентів у цій діяльності, проявом таких якостей, як добро, обов'язок, відповідальність, справедливість, моральна самосвідомість.

Оскільки навчальна і позааудиторна діяльність охоплює загальні аспекти педагогічного процесу - навчання і виховання, то для них можливі й обов'язкові спільні елементи формування професійних якостей майбутнього вчителя. Спільним елементом є самовдосконалення, саморозвиток. Самостійний підхід студентів до осмислення суті моральної вихованості і її практичного прояву робить позанавчальну діяльність найбільш ефективною.

Технологія позанавчальної діяльності, особливістю якої є набуття практичних умінь і навичок, оволодіння функціями практичної діяльності як моральної особистості, дещо відрізняються від технології навчання моральності на заняттях, де основним її проявом є оволодіння знаннями.

Педагогічний процес у структурі позанавчальної діяльності здійснюється в умовах оптимізації, що передбачає його вмотивованість: усвідомлення студентами важливості, необхідності оволодіння моральними навичками, як одним із показників педагогічної підготовленості, бажання робити конкретну справу і бачити її позитивні результати. Другою, не менш важливою, умовою є вивчення і застосування наукової технології здійснення цього процесу. І третьою важливою умовою є динаміка і рухливість виховного процесу, можливість проведення індивідуальної і колективної роботи при наявності демократичного управління нею та корекції цього процесу.

На нашу думку, суттєвою ознакою оптимальності позанавчальної діяльності є заострення уваги не лише на технології, а й на кінцевих результатах, які проявляються у моральній поведінці студентів. При цьому процес формування моральної особистості може бути активізований, якщо він буде здійснюватись поетапно і буде функціонувати варіативність моральної взаємодії студентів з суб'єктами соціально-педагогічного процесу.

Не можна не звернути уваги на таку важливу особливість у процесі морального становлення студента, як вплив суб'єктивних і об'єктивних факторів. До суб'єктивних факторів ми відносимо такі:

а) соціальні - довузівський моральний досвід (сімейне моральне виховання, вплив різних виховних інститутів, міжособове спілкування);

б) професійно-педагогічні - організація і спрямованість навчально-виховної та позааудиторної діяльності, використання прийомів “занурення” студентів в атмосферу морально-ціннісних стосунків з іншими суб'єктами, застосування методик корекції моральної поведінки студента.

До об'єктивних факторів ми відносимо психофізіологічні якості особистості, її моральні установки і сформовані цінності. Це має відображення в мотивації моральних вчинків, становленні морально сформованої особистості, у рівні загальної і моральної культури, саморозвитку, умінні здійснювати моральні вчинки.

Звичайно, на результативність процесу формування моральної особистості впливають не лише названі фактори, але й сила їх дієвості, доцільність використання у структурі виховної діяльності. Тому основою процесу морального виховання є не організація виховної діяльності і навіть не довершена діяльність педагога вищої школи, а активність самого суб'єкта виховання у цьому процесі. Лише в безпосередній діяльності самого студента відбувається формування і прояв моральних якостей особистості.

Беручи участь у реальній діяльності і реальних справах, проявляючи набуті моральні навички, можна мати підтвердження щодо сформованості у студентів певних моральних якостей і водночас прагнення оволодівати новими якостями, розширювати їх межі, розвивати себе як моральну особистість. Сам процес вирішення пізнавально-практичних завдань у позанавчальній діяльності відображає діалектичний взаємозв'язок суб'єкта (студента) і об'єктивних факторів цієї діяльності. При цьому ми вважаємо за доцільне зупинитися лише на тих завданнях, які з'являються у позанавчальній діяльності.

Умова пізнавально-практичного завдання може визначатися вимогою, яка закладається суб'єктом у вигляді мети. А мета є головним компонентом при постановці пізнавально-практичних завдань морального характеру. Але вона також залежить від умов, в яких реалізується мотив діяльності студента. Таким чином, мета поставлених завдань визначається мотивом позанавчальної діяльності.

Виходячи з методологічного положення про провідну роль мотивів щодо активізації діяльності особистості, ми розглядаємо мотиваційний компонент у моральному становленні як визначальний. У сучасній психологічній науці є кілька підходів щодо розуміння мотивації поведінки діяльності суб'єкта. Так, скажімо, А.Маслоу співвідносить мотив з потребою; С.Л.Рубінштейн - з переживаннями потреби та їх задоволення, С.С.Занюк - з зовнішніми та внутрішніми мотивами, що викликають активність суб'єкта. В нашому дослідженні ми спираємось на твердження С.С.Занюка про те, що залучення якомога більшої кількості потреб підвищує загальний рівень мотиваційної діяльності [68, с.П]. Проте, як наголошує В.Г.Асеев, "поняття мотивації в людині включає всі види спонукань: мотиви, потреби, інтереси, прагнення, цілі, порухи, мотиваційні установки чи диспозиції, ідеали [12, с.П]. Звідси ми виокремлюємо такі мотиваційні компоненти включення в позааудиторну діяльність, котрі мають загальну педагогічну установку на моральне становлення особистості:

- установка на значущість позанавчальної діяльності як умови самовдосконалення;
- можливість вступити у взаємодію з різними суб'єктами, які потребують прояву реальних моральних якостей;
- активний інтерес до рівних видів діяльності, які допомагають студентові закріплювати набуті моральні навички і стимулювати їх прояв в інших суб'єктів взаємодії.

Мотив діяльності може диктуватися як зовнішніми, так і внутрішніми потребами. Звичайно, буде ідеально, якщо мета, зумовлена зовнішніми

потребами, буде співпадати з метою, зумовленою внутрішніми потребами. Тобто мотиви діяльності залежать від пізнавально-практичної діяльності. При цьому однією із важливих умов вирішення конкретних завдань щодо морального становлення особистості є необхідність перетворення, удосконалення, видозміни самої структури позанавчальної діяльності. З цього приводу Н.В.Кузьміна висловила думку, “щоб сприяючи розвитку своїх учнів, педагог, перш за все, має ставити їх в умови взаємодії з об'єктами так, щоб вони при цьому були змушені самостійно ставити завдання і більш-менш самостійно їх вирішувати [99, с.90]. Ця думка не викликає заперечень і стосовно діяльності студентів, оскільки вона підтверджує наше передбачення, що тільки в діяльності і шляхом взаємодії суб'єктів можуть розвиватися і формуватися загальнолюдські моральні якості.

Виявлення механізмів позанавчальної діяльності, змісту і закономірностей морального виховання особистості передбачає перехід до такої системи, де домінуючим компонентом виступає студент з його моральними характеристиками. Він включається в дію з притаманною цьому віку активністю, з цілепокладанням і прогнозованими функціями. І саме прояв активності суб'єктів виховної діяльності, як майбутніх організаторів цього процесу є першим, але досить суттєвим кроком, у структурі морального становлення студента: від власного морального досвіду до стійких професійних моральних навичок.

Відома істина: позанавчальна діяльність - це прояв ідей у формі дій. При цьому діяльність характеризується мотивами, спрямованістю, які співпадають з предметом діяльності. Якщо мотивом діяльності студента буде робота в ролі учителя-вихователя, соціального педагога, то предметом позанавчальної діяльності може бути робота з дітьми у різних соціально-виховних інститутах, виховна педагогічна практика у таборах оздоровлення і відпочинку, школах-інтернатах, дитячих будинках, дитячих притулках. Основою, стрижнем такої діяльності є, на думку В.О.Сластьоніна, єдність цілі і змісту або педагогічна дія [156, с.195]. Вона притаманна для всякої педагогічної діяльності і водночас

виражає те особливе і одиничне, що характеризує конкретний вид позанавчальної діяльності.

Позааудиторна діяльність включає три види дій:

- орієнтовні: одержуючи інформацію, студент може сам вибирати шляхи, засоби і способи досягнення мети;
- виконавчі: студент включається в процес безпосередньої реалізації програми, комплексу орієнтованих дій;
- контрольні: викладач і студент перевіряють якість, хід виконання орієнтовних і виконавських дій, виявляють помилки в діях і операціях [173, с.87].

В позанавчальній діяльності важливим є не лише вмiле використання об'єктивних можливостей, але й опора на заінтересованість студентів, прояв ними таких моральних якостей, як відповідальність, обов'язок, наполегливість, здатність не падати духом у складних умовах, проявляти ініціативу, заражати ентузіазмом других [173, 35].

Педагогічні дії виробляються чи плануються під впливом певної сукупності потреб, які, до речі, не завжди співпадають з предметом мотиву діяльності. Якщо мотив завжди співпадає з предметом діяльності, то спрямованість чи мотив дії може мати свій предмет дії. Так, скажімо, предметом дії при діяльності щодо формування моральної особистості може бути: знайомство з окремими людьми, здатними на самопожертву заради інших, заняття з дітьми-інвалідами, котрі люблять чи мають нахил до літературної творчості, допомога школярам у складних стосунках з батьками, участь у роботі наметових таборів тощо. Від характеру психологічних компонентів дій залежить формування тих чи інших моральних якостей та установок. Власне кажучи, на формування тієї чи іншої моральної якості особистості впливає цілеспрямованість, як система внутрішніх збудників, котрі визначають сформованість цих якостей і активність щодо їх прояву.

Що стосується структури діяльності, то варто зазначити, що вона, на думку С.Л. Рубінштейна, проявляється у трьох типах психічної регуляції: мотивації, цілепокладанні і цілевиконанні [150].

Мотив діяльності включає сукупність цілей (мотивів) дій. А вибір цілі визначається умовами, в яких реалізується мотив діяльності. Умови визначають також характер та способи здійснення самої дії, яку прийнято називати операцією. У наведених вище прикладах операціями можуть бути: читання творів, проведення бесіди, читання лекції про особливість віршування, виготовлення ручних виробів, проведення гри тощо. В такому випадку дію можна розглядати і як ціль, і як операцію. Але кінцевою метою, результатом діяльності при цьому є сформованість у суб'єкта певної моральної якості, для якої притаманна особливість щодо рівня засвоєння і прояву, які залежать від психічних і фізіологічних властивостей людини.

Загалом цей процес можна представити у вигляді послідовних і взаємозв'язаних компонентів: мотив - як вид потреби в цілому, в діяльності, в діях; дії - у сфері цілепокладання у вигляді уміння щодо цілепокладання; операції - у вигляді розумових і практичних операцій, котрі потребують прояву конкретних знань моральних норм і їх розвиток в дії.

Предметом позанавчальної діяльності виступає сума знань, умінь і навичок, моральних відносин, які розвиваються в нових умовах функціонування як середньої, так і вищої школи. Позааудиторна діяльність сприймається як форма професійної соціальної діяльності майбутнього вчителя, а, отже, фіксує лише зовнішні прояви, у вигляді фактів, соціально потрібних справ. Моральні ж аспекти, якими оволодіває суб'єкт, є сукупність спеціальних знань і навичок, морально-вольових якостей, які проявляються на рівні соціально-педагогічної діяльності. Опановуючи компоненти позанавчальної діяльності, спрямованої на моральне становлення студента, він водночас опановує уміннями саморозвитку, самовдосконалення та професійними уміннями щодо морального виховання школярів. Загалом структура позанавчальної діяльності, спрямованої на формування моральної особистості нами уявляється так:

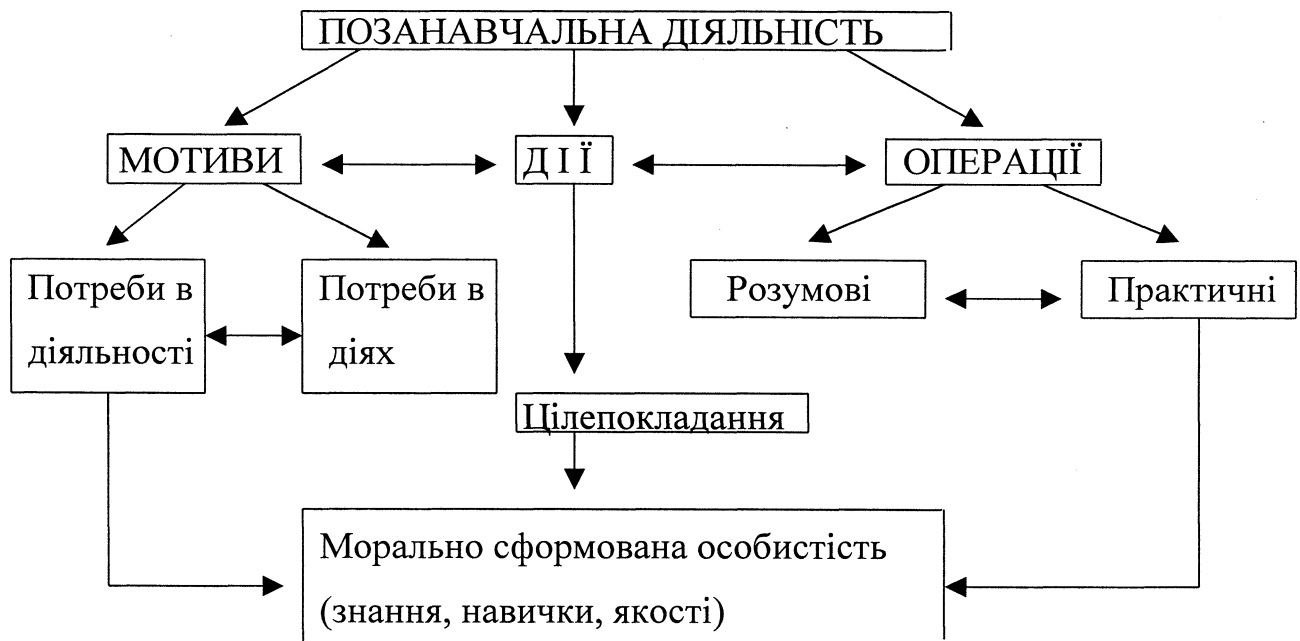

Рис. 1.1 Структура позанавчальної діяльності

Процес засвоєння моральних норм, моральної культури здійснюється через різні форми позанавчальної діяльності. Чим тісніший зв'язок між мотивами та розумово-практичними проявами набутих моральних якостей і навичок, тим вищий змістовий рівень діяльності студентів, в якій моральні якості знаходять реальний прояв і умови закріплення.

Для визначення оптимального “набору” форм позанавчальній діяльності ми скористалися методом ранжування, що дозволило визначити ранг частоти використання запропонованих форм і ранг щодо ставлення студентів і педагогів до цих форм. В результаті була вибрана кількість найбільш вживаних та бажаних форм роботи, припустимих у життєдіяльності студентської молоді.

До речі, використаний нами метод ранжування форм позанавчальної роботи в умовах вищого навчального закладу дозволив виявити серед названих 22 форм найбільш вживані у практиці педагогічних вузів. При цьому ранг частоти використання (за об'єктивними потребами) і ранг за ставленням у педагогів і студентів майже не збігається. Деякі позиції зближуються (див. №10:3-2-1), а деякі виявились досить віддаленими (див. №11: 19-3-11; №2:17-8-22). Враховуючи той факт, що в основі організації діяльності студентів мають лежати саме їх інтереси, ми вважали за доцільне скористатися тими формами,

які студенти визначили домінуючими: Вітальня “Запрошуємо на чашку чаю”-1; “У колі нових друзів”-2; тематичні вечори -3; “Поговоримо при свічках” - 4 позиція і т.ін. (див. таблицю 1.2).

Ефективність і віддача позанавчальної праці у вищій педагогічній школі багато в чому визначається рівнем особистої заінтересованості студента як суб'єкта моральних відносин, зміст і особливість яких має розгортатися протягом усього періоду навчання, формуючи при цьому у майбутнього фахівця особистісно значущу систему соціальних і моральних цінностей. З цих позицій на перше місце виходять завдання правильної організації позанавчальної діяльності студентів. Вся логіка розвитку змісту, форм і видів діяльності має привести студента до усвідомлення блоку обов'язкових моральних якостей, необхідних йому як людині загалом, так і як вчителю - зокрема.

Таблиця 1.2

Показники рангу застосування форм і ставлення до них.

№ п/п	Форми позааудиторної роботи	Ранг частоти	Ранг за ставленням студентів	Ранг за ставленням
1	Збори групові	1	13	2
2	Вечори відпочинку, дискотеки	17	8	22
3	Фестивалі	21	14	13
4	Свята	6	7	12
5	Вітальня "До чашки чаю"	2	1	14
6	КВВ	22	15	17
7	Тиждень письменника	18	6-11	16
8	Акція “Допомога”	16	19	14
9	Акція “Повір у себе”	15	16	20
10	“В колі нових друзів”	3	2	1
11	Тематичні вечори	19	3	11
12	Екскурсії	5	23	3
13	Художньо-творча діяльність	4	9	4

Продовження таб. 1.2

14	Поговоримо при свічках...	10	4	18
15	Акція “Озирнись довкола - ти	11	17	5
16	Клуб ”Зроби гуртожиток своєю	14	18	6
17	Громадська робота на факультеті	13	20	9
18	Галерея потрібних і цікавих справ	12	12	21
19	Конкурс “Сміх і сльози”	20	10	19
20	Диспути	8	21	7
21	Конференції	9	22	10
22	Клуби за інтересами	7	5	8

1.3. Виявлення реального стану і прогнозування ефективності процесу морального виховання студентів

На шляху удосконалення процесу морального виховання особистості проблема поліпшення вивчення студентської молоді перетворюється в особливо актуальну проблему на сучасному етапі розвитку теорії і практики освіти. Без вивчення моральної вихованості молоді важко говорити про фахову готовність студентів, оскільки ці компоненти взаємопов'язані. А для здійснення цього процесу необхідно виявити реальний стан моральної вихованості студентів і спрогнозувати можливості їх морального розвитку.

Завдання діагностування реального стану моральної вихованості студентів полягає в тому, щоб виявити зміни суттєвих ознак суб'єктів виховання і причини, які викликають ці зміни, проаналізувати виявлені факти, явища, розкрити особливості їх прояву в умовах практичної діяльності.

Проектування і організація відповідної діяльності - це обґрунтування педагогічних рішень, вибору методів виховання у вузі; психологічна і педагогічна вмотивованість взаємодії педагога і студента; надання допомоги щодо пізнання себе і самовиховання власних реальних якостей, формування адекватної самооцінки соціально-значущих мотивів; вироблення у студентів способів корекції моральної поведінки в діяльності.

На нашу думку, для практиків лише ті наукові рекомендації щодо морального виховання матимуть цінність, які вміщують в собі певну прогностичну орієнтацію і базуються на взаємозв'язках основних компонентів виховного процесу.

Перед нами стояло завдання - виявити тенденції дії основних факторів, які найбільш активно впливають на формування моральних якостей і дають змогу певною мірою прогнозувати удосконалення процесу морального виховання студентів.

Щоб реалізувати цю ідею, ми вважали за доцільне виділити і обґрунтувати критерії, показники і рівні моральної вихованості студентів.

В науці відомий інтегрований підхід до вивчення і характеристики вихованості. Суть його полягає в тому, що дослідники прагнуть виявити стрижневі, інтегровані критерії вихованості. Скажімо, О.В.Бондаревська пропонує розглядати моральну вихованість на різних рівнях: на рівні розвитку моральних почуттів, ставлення, стійких мотивів і спрямованості, на рівні світогляду [33]. Реальний прояв цих компонентів свідчить про переведення особистістю зовнішніх вимог і спонукань у внутрішні вимоги до себе.

В багатьох дослідженнях загальним інтегрованим показником моральної вихованості виступає соціальна спрямованість, яка характеризується основними особистісними утвореннями - поглядами, переконаннями, ідеалами, якостями особистості. Зокрема З.І.Васильєва наголошує на тому, що спрямованість на високому рівні сформованості характеризується соціально значущими особистісними утвореннями, в тому числі і ціннісними орієнтаціями [38].

На даному етапі розвитку психології і педагогіки визначення моральних якостей має спиратися на фундамент наукових знань про єдність внутрішнього і зовнішнього, ролі діяльності та діяльнісного підходу щодо формування особистості.

Ми розглядаємо моральні якості особистості як результат і узагальнений прояв стійких ознак, відносин, діяльності і поведінки студента, оскільки, на думку Л.И.Шиловой [176, с.93], ієрархія діяльності і поведінки характеризує процес розвитку моральних якостей, динамічний аспект їх становлення.

Крім того, дослідники Л.І.Божисович, Л.С.Славіна доводять, що при цьому наявність знання, як треба чинити, виявляється недостатньою, оскільки вони часто можуть блокуватися емоційним станом особистості. Психологічний механізм морального вибору, а отже, і закріплення форм поведінки, полягає в тому, що “людина після певних міркувань і уявлення наслідків, до яких може призвести той чи інший вчинок, перебудовує всю мотиваційну сферу так, що мотиви обов'язку стають не лише раціональними, але й емоційно сильнішими за ті, котрі до цього протистояли. Весь цей процес можна назвати “внутрішнім планом дії” [30, с.71]. Сам процес аналізу і саморегуляції діяльності, яким є

“внутрішній план дії”, пов'язаний з метою. А мета спонукає до дії і виступає умовою відповідної поведінки, самокорекції тощо.

Але в педагогічному процесі мало знати мету виховання, необхідно ще знати, які якості особистості будуть виховуватись. З метою обґрунтування соціально-значущих моральних якостей використовувався контент-аналіз. В даному дослідженні піддавалися аналізу судження й терміни, які розкривали цілі морального виховання, якості моралі та особистості і конкретні моральні якості вчителя.

Результати аналізу дозволили виявити, що моральне виховання розглядається “як частина ідейного виховання”, “прояв громадянськості”, “компонент соціалізації”, “елемент комплексу” як “складова світогляду”. Водночас моральне виховання випускників педагогічних закладів визнається вчителями-практиками як обов'язковий компонент у структурі професійної підготовки.

Педагогічну мораль, виходячи з власного досвіду, свого часу розкрив А.С.Макаренко, розробивши проблему формування моральних відносин між учителем і учнем. Він наголошував, що характерними для радянської школи є такі відносини, в яких проявляють в єдності повага і вимога до вихованця: “Бачити хороше в людині завжди важко. В живих буденних діях людей, особливо в колективі хоч трохи нездоровому, це побачити завжди важко... Хороше завжди доводиться в людині проектувати і педагог зобов'язаний це робити”. [106, с.267].

Особливе місце щодо дослідження моралі особистості належить всесвітньо відомому педагогові В.О.Сухомлинському. Він глибоко проаналізував моральні відносини вчителя і учнів, директора школи і вчителів. При цьому він наголошував, що недоліки зникають швидше і менш хворобливо, якщо їх місце в душі дитини займе гідність, потрібно лише вміти побачити і постійно зміцнювати, розвивати в дитині все краще [163].

Практика показує, що між моральним ідеалом і його реальним втіленням існує більш гнучка взаємодія. Сила ідеалу вимірюється не лише тим, наскільки

він реалізувався в практиці, але й тим, в якій мірі він може бути передумовою у виборі лінії поведінки, наскільки свідомо людина орієнтується на нього у своїй діяльності. На нашу думку, такий учитель має право на високу оцінку свого морального “Я”, який свідомо ніколи не дозволить відступити від загальнолюдської моралі.

Виходячи з професійних характеристик особистості вчителя, визначених вченими, (І.Д. Бех, Л.Я. Бондарьов, А.Й. Капська, О.В. Киричук, Н.В. Кузьміна, Р.І. Хмелюк та інші), можна сказати, що не кожен студент педагогічних навчальних закладів реально стане саме таким вчителем. При всіх високих рівнях професійних знань і умінь мають бути сформовані особливі особистісні якості, до яких мораль належить в першу чергу.

Якраз моральні якості вчителя допомагають йому знайти спільну мову з учнями і батьками та й із суспільством в цілому. Вони виразно проявляються вчителем особливо у складних ситуаціях, коли потребується прояв особливої позиції і поведінки.

Для підтвердження наших думок і результатів аналізу ми провели опитування вчителів, педагогів-організаторів, класних керівників (середні школи м.Херсона - № 54, 56, середня школа № 221, ліцей "Олімпійські резерви" м.Київ). В процес опитування було включено 83 особи, яким було запропоновано всього три питання:

Які педагогічні якості перш за все допомагають Вам у виховному процесі?

Якими, на Вашу думку, особистісними якостями має володіти педагог взагалі?

Які якості, як особистісні, Ви поставили б на перші три позиції?

Перше питання дозволяє нам з'ясувати, якими якостями володіє педагог (за його твердженням); для другого питання ми запропонували 14 позицій якостей, з яких кожен мав вибрати ті, котрі вважав за доцільне назвати і які ми узагальнили і об'єднали в певні блоки для полегшення обрахунку.

Таблиця 1.3

Професійно-моральні якості особистості вчителя (в %).

№	Якості особистості, вибрані вчителем	Наявність якостей	Бажані якості
1.	Знання свого предмету та володіння методикою його викладання. Уміння захоплювати цим предметом учнів	100	100
2.	Педагогічна спостережливість, уважливості, воля, уміння володіти собою та аудиторією, терпимість, об'єктивність	83,4	56
3.	Перекливість, обов'язковість цілеспрямованість, вміння займати чітку позицію	61,0	42,4
4.	Доброта і любов, гуманність, справедливість, принциповість, совість.	95,0	78,8
5.	Організованість, зібраність, дисциплінованість	53,4	61,8
6.	Загальна ерудиція, культурний розвиток, адекватна емоційність	63,9	72,3
7.	Моральна поведінка, гідність, моральне самоусвідомлення	90,0	98,0
8.	Працьовитість, відповідальність у діях, вчинках	62,7	51,2
9.	Совість, честь, порядність	100	100
10.	Культура мовлення, культура поведінки, естетичні смаки	55,5	71,0
11.	Вимогливість до себе, об'єктивність у вимогливості щодо інших, здатність самовдосконалюватись	51,4	53,0
12.	Комунікабельність і комунікативність	49,0	78,2
13.	Вміння організувати виховну роботу	43,2	80,2
14.	Наявність емпатії	48,0	64,5

З цього блоку респонденти на перші три позиції поставили якості за № 1, 9 і 4.

З метою визначення рангового місця із запропонованих якостей загалом було проведено опитування студентів філологічного (148 осіб) і соціально-гуманітарного (19 осіб) факультетів. Студентам пропонувалося визначити значущість і важливість, на їх думку, того чи іншого блоку якостей у практичній діяльності педагога. Результати їх рангового визначення наведені в таблиці нижче.

Таблиця 1.4

Рангове місце професійно-особистісних якостей (в %).

№	Якості особистості вчителя	Кількість виборки		Положення якості за рангом (студентів)
		Студента	Вчителя	
1.	Знання свого предмету та володіння методикою його викладання. Уміння захоплювати учнів цим предметом	98,8	100	1
2.	Педагогічна спостережливість, уваження, воля, уміння володіти собою та аудиторією, терпимість, об'єктивність	58,3	83,4	8
3.	Перекливість, обов'язковість, цілеспрямованість, вміння займати чітку позицію	54,8	61,0	10
4.	Доброта і любов, гуманність, справедливість, принциповість, совість.	96,3	95,0	2
5.	Організованість, зібраність,	57,4	53,4	9

	дисциплінованість			
6.	Загальна ерудиція, культурний розвиток, адекватна емоційність	94,0	63,9	3
7.	Моральна поведінка, гідність, моральне самоусвідомлення	68,0	90,0	6
8.	Працьовитість, відповідальність у діях, вчинках	53,9	62,7	11
9.	Совість, честь, порядність	68,8	100	5
10.	Культура мовлення, культура поведінки, естетичні смаки	70,3	55,5	4
11.	Вимогливість до себе, об'єктивність у вимогливості щодо інших, здатність самовдосконалюватись	44,4	51,4	13
12.	Комунікбельність і комунікативність	56,5	49,0	7
13.	Вміння організувати виховну роботу	46,2	43,2	12
14.	Наявність емпатії	43,2	48,0	14

Аналіз даних, представлених у таблиці 1.4, дозволяє сказати, що і в учителів, і в студентів перші три позиції займають якості, які відображають як професійні, так і особистісні ознаки. Причому у першу трійку виборки обидві групи респондентів включили якості блоку № 1 і № 9. А ось щодо блоку № 7, вибраним вчителями, то його студенти поставили за рангом на шосте місце, зате вони у першу трійку внесли блок № 6 “Загальна ерудиція, культурний розвиток, адекватна емоційність”.

Цей факт свідчить, що якості вчителя як професіонала і як людини становлять єдине ціле, що в принципі дозволяє говорити про професійно-морально сформовану особистість.

Теоретичний аналіз проблеми, контент-аналіз, вивчення досвіду роботи педагогів-практиків, опитування студентів і вчителів дозволили виокремити мінімальну кількість моральних якостей відповідно до їх значущості і

об'ємності: доброта (прояв гуманного ставлення до людини), обов'язок (готовність брати на себе "чужі" проблеми і прагнути їх вирішити); відповідальність (здатність у будь-якій ситуації "підставити" плечі під невирішену проблему); справедливість (вчинити чи повести себе так, щоб люди повірили у твої добрі наміри, твою порядність); моральна самосвідомість (знаю, що творю); моральна активність.

Стрижневою якістю в нашому випадку є моральна активність, як своєрідне комплексне вираження готовності до здійснення усвідомлених моральних вчинків.

Варто зазначити, що якості морального виховання розглядалися вченими (Є.Є. Бондаревська, Н.Ф. Єфременко, І.Г. Єрмаков, М.І. Монахов, М.І. Шилова) через призму формування і реального прояву в праці, у ставленні до однолітків і старших людей, моральної вимогливості до себе, забезпечення соціально спрямованих моральних вчинків. Це підтверджує думку про те, що блок моральних якостей, при всіх їх варіативностях, дає уявлення про характер моральних компонентів, прояв яких дозволяє вести мову про моральну вихованість студентів.

Особливості прояву різних рівнів сформованості якостей засвідчують здатність студента до самостійності і спрямованості його діяльності і моральної поведінки. При цьому самостійність характеризується умінням визначати цілі, ставити завдання, вибирати оптимальний варіант поведінки і діяльності [176, с.104]. А спрямованість означає прояв готовності здійснювати адекватну діяльність на основі моральних норм, моральних переконань.

Діагностування студентів за проявом моральної вихованості, описане нами вище, хоча й не дає чіткого цифрового вираження, воно все-таки дозволяє побачити картину в цілому. Спостереження допомагають педагогам, особливо кураторам 1-3 курсів, виявити і проаналізувати мотиви поведінки студентів, спеціально створюючи умови для включення їх у реальну діяльність.

Запропонований комплекс аналізу моральної готовності дозволяє використовувати його в будь-якій студентській аудиторії. Застосування цих

методик і визначені рівні реальної моральної вихованості студентів дають право говорити, що у процесі констатуючого експерименту головним критерієм виступає якісний прояв активності в діяльності респондентів, в якій відбиваються визначені нами основні характерологічні ознаки моральності (доброта, обов'язковість, відповідальність, справедливість, моральна самосвідомість).

Тому ми ще раз наголошуємо, що саме усвідомлена активність прояву моральних якостей у структурі позанавчальної діяльності дозволяє нам вести мову про високий рівень моральної вихованості і динаміку становлення моральної особистості.

Виходячи з цих положень, можна сказати, що сукупність моральних якостей є показником і достатнім критерієм результативності виховної позанавчальної діяльності, якщо за змістом відповідає принципам охарактеризованих якостей, за структурою відповідає особливостям контингенту і умовам його діяльності, за динамікою - мірі змін характерологічних ознак моральності.

Якраз остання якість, міра змін характерологічних ознак, є тією вираженою дієвою умовою, яка дозволяє говорити про моральний розвиток особистості в запропонованих формах позанавчальної виховної діяльності, яка водночас є умовою саморозвитку, самовиховання студентів.

Можна сказати, що формування моральних якостей особистості студента та їх розвиток є не лише метою і результатом, а й критерієм ефективності процесу морального виховання. А це спонукало нас вивчити і проаналізувати: постановку цілей виховання у вищій школі, зміст, форми і методи позанавчальної виховної роботи та її ефективність, визначити умови позитивного впливу позанавчальної роботи педагога у групі студентів на розвиток їх моральних якостей.

Відомо, що напрямок позанавчальної роботи у вищій школі диктується цілями їх професійної підготовки, оскільки саме ціль є відображенням інтересів і потреб суспільства, то вона й має також диктувати характер діяльності

педагога і студента. Водночас використані методи морального виховання, які забезпечують якісний рівень реалізації процесу щодо формування визначених якостей, реалізуються тільки в діяльності. Тобто, можна сказати, що саме діяльність є середовищем, в якому адекватно проявляються цілі, динаміка моральних якостей, методи тощо.

З метою з'ясування реального ставлення студентів до цілей виховання, методів і форм їх реалізації кураторам і педагогам було запропоновано дати відповідь на запитання: Які цілі виховання Ви ставили в навчальній і позанавчальній діяльності?

Зрозуміло, що цілі щодо розвитку розумових здібностей в основному ставляться в навчальній і позанавчальній роботі, а що стосується морального виховання, культури поведінки, творчого розвитку, то цілі щодо них ставилися переважно у позанавчальній діяльності.

Педагоги, даючи відповідь на поставлене питання, зазначили, що основною ціллю перш за все був професійний розвиток студентів, формування світогляду взагалі і громадської позиції зокрема.

З'ясовуючи і уточнюючи наші висновки було поставлено це ж питання і перед студентами (217 осіб). їх відповіді представлено у зведеній таблиці.

Таблиця 1.5

Цілі виховання, які ставляться педагогами і студентами у
позанавчальній діяльності

№	Цілі виховання	Визначені Педагогами /за рангом/	Визначені Студентами /за рангом/
1.	Формування світогляду	1	4
2.	Формування громадської активності	6	5
3.	Виховання здорового способу життя	11	11
4.	Виховання свідомої поведінки	2	9
5.	Відповідальність в діях і вчинках	7	6
6.	Виховання почуття обов'язку і відповідальності.	3	1

Продовження таб. 1.5

7.	Цілеспрямованість і контроль	9	10
8.	Прагнення до творчого самовдосконалення	10	8
9.	Прагнення до інтелектуального розвитку	4	2
10.	Формування моральних якостей	5	7
11.	Формування навичок взаємодії у різних соціумах і з різними суб'єктами	8	3

Ці показники свідчать про те, що педагоги особливо не конкретизують виховні цілі, а ідентифікують їх в основному з напрямками виховної роботи в групах. При цьому можна було виявити відсутність спільності у відповідях студентів і педагогів щодо визначення цілей виховання і цілей діяльності.

Крім того, дані підтверджують думку про те, що, очевидно, у вищій школі не звертається увага на цей аспект життєдіяльності студентів, що, безперечно, не забезпечує ефективності позанавчальної виховної роботи у плані морального виховання.

Основні позиції, що стосуються виховання моральних якостей чи які відображають спрямованість на моральне виховання, в цілому наближаються (див. показники рангів педагогів і студентів): позиція: 5,6,7,10,13. Зовсім віддалені за рангом: позиція 11 (8 і 3); позиція 1 (1 і 4); позиція 4 (2 і 9). Цю розбіжність у ранжуванні, на перший погляд, пояснити досить легко: педагоги визначають цілі щодо прогнозованих результатів виховання, а студенти визначають цілі власної діяльності у структурі виховного процесу. На нашу думку, можна передбачати: якщо ці цілі матимуть максимальне зближення, то й ефективність виховної позанавчальної діяльності буде вищою, а прояв активності моральних якостей стабільнішою і більш усвідомленою.

Відомо, що сформованість особистісних якостей визначається не самою участю суб'єкта у діяльності, а позицією цього суб'єкта в умовах його активної життєдіяльності. Якраз моральна позиція, як своєрідна активність особистості є певним стимулом і координатором у цілісному процесі морального

становлення цієї особистості. Вона свідчить про засвоєння студентом моральних цінностей і цілей виховання. А це доводить, що “без врахування внутрішньої позиції і внутрішніх спонукальних сил не можливо ні оцінювати якості, які формуються, ні створити ефективну систему їх розвитку” [134].

Для підтвердження нашого передбачення ми вважали за доцільне визначити коефіцієнт задоволення студентів позанавчальною діяльністю, спрямованою на прояв певних моральних якостей. Студенти (загальна кількість опитаних 744 особи) мали висловити свою думку за чотирма критеріями, вибравши один із них. Цей вибір зафіксовано у таблиці нижче.

Таблиця 1.6

Коефіцієнт задоволення (Кз) студентів позанавчальною діяльністю

Критерії виміру задоволення	Дуже Задов.	Задово- лений	Не Зовсім	Не задово- лений	Кз
Чи задоволені Ви:					
1) тим, наскільки активно Ви включаєтесь у позанавчальну діяльність	206	169	154	215	0,17
2) своєю громадською діяльністю	284	189	136	135	0,27
3) як у Вас склалися взаємини у групі	306	194	176	68	0,34
4) як склалися взаємини з педагогами	201	343	136	64	-0,46
5) власними конкретними справами, які Ви робите для інших людей	207	145	190	202	-0,05
6) що приносите комусь радість, робите добро	299	273	142	30	0,54
7) якщо прийняте справедливе рішення стосовно іншої особи, а не Вас	113	160	289	182	-0,26
8) власним проявом відповідальності	247	177	203	87	0,045
ЗАГАЛЬНИЙ Кз		_____	_____	_____	0,18

Загальний Кз студентів їх участю у позанавчальній діяльності і проявом взаємовідносин та виконання конкретних справ, у яких формуються і проявляються моральні якості, дозволяє говорити, що студенти перших - четвертих курсів висловили незадоволення власною діяльністю і проявом та сформованістю моральних якостей в середньому біля 50 відсотків, а Кз становить в середньому від 0,1 до - 0,05. Ці результати свідчать, що наявне чітко виражене протиріччя між вимогами, які ставляться суспільством, навчальним закладом, і можливостями студентів задовольнити ці вимоги.

Як бачимо, на емпіричному рівні були розкриті суперечності і невідповідність морального розвитку для такого віку суб'єктів виховання. Майже більша половина студентів не задоволена проявом своєї громадської активності, своїми конкретними справами.

Виявлена незадоволеність студентів, щодо прийняття справедливого рішення стосовно інших людей, а не на його користь, власними справами для інших людей тощо. Одержані дані можна вважати як орієнтир щодо загальної характеристики моральної вихованості студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Вони свідчать про те, що до рівня готовності прояву активності моральної поведінки піднімаються студенти четвертого курсу за такими якостями, як активність включення в діяльність, доброзичливі взаємини з однокурсниками, педагогами, бажання приносити комусь радість, робити добро. У студентів перших - других курсів більше проявляється добрі і тісні взаємини з педагогами, відповідальність за справу тощо; вони більш емоційно відгукуються на добрі справи, вчинки, відносини. При цьому самостійність моральних дій проявляється (якщо вона є) стабільно, хоча потрібне зовнішнє спонукання. Але на третьому - четвертому курсах у студентів сильніше проявляється ініціативність і моральна спрямованість дій не лише у власних вчинках, але й у взаємодії з іншими суб'єктами при включенні їх в активну і реальну життєдіяльність.

Особливість морального розвитку студентів проявилась в тому, що притаманні їм моральні якості, з якими вони прийшли до навчального закладу, сформовані на різному рівні (див. таблицю 1.7).

Таблиця 1.7

Дані констатуючого зрізу моральної вихованості студентів (в %).

Моральні якості	Рівні прояву їх сформованості	Курси			
		I	II	III	IV
Доброта	Чітко виражені / Ч /				
	Високий	42,5	34,1	30,0	41,3
	Проявляється / П /				
	Середній	40,4	39,0	36,4	40,0
	Слабко проявляється /С/				
	Низький	17,1	20,0	30,4	14,4
Обов'язковість /обов'язок/	Не проявляється / НП /				
	Відсутній	-	6,9	3,2	4,3
	Ч-В	35,5	31,0	39,4	46,8
	П – С	40,0	43,4	33,8	41,0
	С – Н	13,2	21,0	14,4	12,2
Відповідальність	НП - відсутній	11,3	4,6	12,4	-
	Ч-В	61,4	60,0	49,8	56,7
	П-С	30,4	29,0	35,7	30,5
	С-Н	8,2	8,3	9,5	12,8
Справедливість	НП - відсутній	-	1,7	4,0	-
	Ч-В	76,3	34,0	36,4	41,0
	П-С	40,2	39,4	39,8	45,3
	С – Н	21,2	14,2	19,5	16,0
Моральна самосвідомість	НП - відсутній	2,3	12,4	4,3	2,7
	Ч-В	14,0	19,4	24,8	36,4
	П – С	40,3	39,4	40,4	41,0
	С – Н	30,4	31,2	26,3	22,6
Активність прояву	НП - відсутній	15,3	10,0	8,5	-
	Ч-В	36,3	39,0	40,0	40,7
	П – С	40,6	41,1	41,8	40,7
	С – Н	2,31	14,2	19,9	16,6
	НП - відсутній	-	5,7	-	-

Як не дивно, у студентів старших курсів спостерігається нижчий рівень відповідальності за свою моральну поведінку; спостерігається послаблення прояву обов'язковості щодо інших людей у студентів третього курсу.

Усунути ці недоліки і посилити впливовість сформованих моральних якостей можна за умови вироблення у студентів чіткої позиції щодо необхідності оволодіння тими чи іншими моральними якостями та розвитку у них самооцінки, самоусвідомлення моральної поведінки. Не можна водночас не зазначити, що саморегуляція діяльності і поведінки студентів реалізується в цілому недостатньо.

Крім того, аналіз проведених форм позанавчальної роботи дозволив виявити, що їх значення, ефективність залежить часто від методики організації діяльності студентів і є результатом взаємодіяльності педагога і студентів. Цей факт особливо простежується на факультеті іноземної філології, менше на факультеті української філології і значно менше - на соціально-гуманітарному факультеті. Хоча при цьому педагоги, куратори виконують в основному організуючу і регулюючу функцію. Ініціативність і самоорганізація, особливо на першому та другому курсах, позанавчальної діяльності, спрямованої на моральне виховання, проявляється, на жаль, слабо.

Щоб спроектувати оптимальні форми роботи, які б допомогли активізувати розвиток моральних якостей, необхідно було не лише визначити компоненти блоку моральних якостей, а й визначити оптимальні умови проектування ефективної позанавчальної діяльності студентів.

Однією з цих умов у нашому дослідженні було ефективне управління педагогом-куратором позанавчальною виховною діяльністю, оскільки управління виховним процесом відображає логіку управління соціальними процесами і специфіку виховної роботи. Розглядаючи роботу куратора в

групі по формуванню моральних якостей, можна говорити про логіку як про правило необхідної послідовності дій, які приведуть до правильного вирішення поставлених завдань [176].

При цьому проаналізовані відповіді педагогів-кураторів, які переконливо довели необхідність збереження логіки у виховному процесі, що загалом сприятиме логіці розвитку активності моральної поведінки і вчинків. Хоча, на жаль, лише 28,8 відсотків опитаних дотримуються цієї логіки. Це в основному педагоги з досвідом; молоді викладачі-куратори діють імпульсивно або ж виходять з конкретної програми діяльності (31,3%).

Вивчення моральної вихованості студентів у взаємозв'язку з діяльністю кураторів дозволило нам висловити думку, що ще однією оптимальною умовою успішного виховання є вироблення у студентів навичок до більш самостійної діяльності, самокоординації особистих якостей поведінки. Можливість цієї самодіяльності допустима і реальна, якщо студент буде бачити результати своєї справи, відчуватиме динамічність і рухливість моральних якостей, які проявляються у реальних діях і вчинках.

Таким чином, характеристика і аналіз реального стану морального виховання та визначення рангів виявлених моральних якостей дозволяють дати об'єктивну оцінку моральної вихованості особистості і водночас зорієнтувати педагогів навчального закладу на організацію, проектування цілеспрямованої виховної діяльності студентів. Усвідомлення і прояв конкретної моральної якості, як норми для студента, стає, на нашу думку, еталоном і мірилом при оцінці і самооцінці рівня його сформованості як особистості і наближення до уявного ідеалу.

Виявлений коефіцієнт задоволення студентів проявом певних моральних чинників у позанавчальній діяльності та рівень її моральної сформованості в кожній групі орієнтують нас на пошуки умов, які могли б

стимулювати розвиток моральних якостей і стабілізувати рівень моральної вихованості студентів.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Реалізація перспектив розвитку суспільства постійно потребувала не лише реформ загальноосвітньої школи, але й докорінної перебудови вищої освіти. Тенденція, коли кількісне зростання випуску вчителів не супроводжувалось якісним зростанням особистості, примусила по-новому будувати навчально-виховний процес у вищих навчальних закладах.

1. Гуманістичний підхід до виховного процесу особистості школяра, який утверджується в нашому суспільстві, потребує від учителя-вихователя стійко сформованих моральних якостей як цінності особистості.

Такий підхід вимагав розробки теоретичного аспекту поставленої проблеми. У працях вчених моральні якості розглядаються як духовні цінності особистості і певне ставлення особистості до цих цінностей. Засвоєння цих цінностей має перетворитися у практичній діяльності в особистісні якості. Успіх засвоєння залежить від того, наскільки ці якості “мають суб'єктивний смисл” для конкретного суб'єкта.

2. Із зростанням соціально значущих завдань проблема морального становлення особистості набуває особливої ваги. Практична цінність її визначається впливом на подальше вдосконалення виховного процесу в цілому. В сучасних умовах учителю як вихователю все важче впливати на соціалізацію особистості учнівської молоді, не володіючи основними закономірностями, теорією і навичками впливу на її моральне становлення. Тому, щоб учителю, соціальному педагогу більш переконливо виправдати соціальні очікування і більш успішно організувати виховну діяльність школярів, необхідно уже в період їх навчання у вузі формувати кращі якості майбутнього вихователя, зокрема - моральні.

3. Серед переліку засобів ефективного впливу на моральне становлення студента особливе місце посідає його практична діяльність, яка реалізується

через наскрізну лінію цілеспрямованої роботи в умовах вищого навчального закладу, організацію днів роботи в різних соціумах та роботи в літніх оздоровчих таборах. На основі цього можна активізувати моральне ставновлення студента як особистості, що готується до складної соціально-виховної діяльності.

4. Разом з тим не можна не враховувати особливість студентського віку, яка визначається тим, що засвоєння студентами моральних цінностей здійснюється через призму обраної професії, тих вимог, які ставляться щодо діяльності, поведінки, життєвої позиції її носія. У зв'язку з тим моральному вихованню відводиться особлива роль у вищому навчальному закладі і це виховання може здійснюватись як у процесі навчання, так і в позанавчальній діяльності студентів.

На думку Є.А.Гришина, одного із дослідників цієї проблеми, моральне виховання, як аспект професійно-педагогічної підготовки майбутніх вчителів, можна здійснювати трьома шляхами: перший - це фрагментарне ознайомлення студентів з елементами педагогічної моралі; другий - включення в навчальний план додаткових годин для спеціального вивчення теорії моральної культури, етики; третій - ґрунтовна переорієнтація багатогранних форм позанавчальної виховної роботи, яка може забезпечити цілісне формування моральних якостей особистості [53], звичайно, в ідеалі доцільно було б використовувати всі три шляхи.

5. Зрозуміло, що організована і керована позанавчальна діяльність студентів має бути органічним продовженням, розвитком, поглибленням виховного процесу, розпочатого на навчальних заняттях. Водночас позанавчальна діяльність, зважаючи на її специфіку, є особливою сферою морального виховання майбутніх вчителів. Велика різноманітність, рухливість, гнучкість, динамічність видів, форм, методів, змісту позанавчальної діяльності дозволяє здійснювати цілеспрямоване моральне виховання студентів, залучаючи їх до усвідомлення важливості тих справ, які вони роблять, задоволення власних запитів, інтересів, потреб у сфері особистого розвитку.

Крім того, сфера позааудиторного спілкування студентів, в основі якого лежать особистісні симпатії, створює досить доброзичливу атмосферу для прояву і розвитку моральних якостей.

6. Доцільно відзначити, що виховні можливості позанавчальної діяльності студентів полягають в тому, що студенти включаються в процес цієї діяльності, а це у свою чергу впливає на їх мотиви, цілі і особистісний смисл дії. Зміна, координація цілей, мотивів може призвести до зміни в активності прояву моральної якості.

Виокремлені компоненти моральності майбутнього вчителя дозволяють виявити у студентів різних курсів вихідний рівень сформованості моральних якостей, а це у свою чергу сприяло тому, що було здійснено аналіз фактичних показників, які дозволяють бачити “білі плями” або так званий “моральний дефіцит” кожного з учасників експерименту.

7. Для розвитку моральних якостей має значення усвідомлення їх суті самим суб'єктом. Актуалізація і поглиблення процесів саморозвитку, самоусвідомлення в особистості є передумовою того, що вона стане суб'єктом власного самовдосконалення. Останнє в принципі і є однією з умов дійсно морального розвитку особистості.

Але цієї умови замало і цілі можуть бути не реалізовані, якщо не буде організовано управління процесом морального виховання а також, якщо сама особистість не виявить активності щодо використання можливостей саморозвитку, наданих відповідним соціумом (навчальним закладом). Педагог має допомогти відібрати необхідні моральні якості й організувати діяльність особистості, щоб вона могла оволодіти цими якостями. А для цього необхідно, щоб особистість оволоділа різними видами діяльності, “причому діяльність має бути організована так, щоб сприяти перетворенню самої діяльності в потребу особистості” [169, с.10].

8. Для підвищення ефективності роботи щодо морального виховання важливим, на нашу думку, є збереження принципу наступності щодо розкриття моральних категорій, їх ускладнення у процесі соціального і морального

становлення студентів. Водночас аналіз проведених виховних заходів в групах дозволив виявити, що вони з року в рік дублюються і студент не рухається вперед у своєму моральному розвитку. Так, наприклад, нами було виявлено, що лише 41,8 відсотка опитаних студентів-випускників (із 167 осіб) мали виконувати таку форму діяльності, яка потребувала прояву відповідних моральних якостей; 49 відсотків включалися у різні форми позанавчальної діяльності, проте там не було потреби актуалізувати якимось особливо моральні якості. Крім того, 51,6 відсотка студентів мають загальні уявлення про мораль, але були не в змозі розкрити зміст запропонованих категорій моралі.

Можна сказати, що в цілому був виявлений досить вагомий резерв щодо морального виховання, який ще не використаний у практиці вищої педагогічної школи.

9. Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє стверджувати, що ще й зараз досить суперечливо оцінюється співвідношення знань і діяльності у моральному вихованні: від “повного вербалізму” до недооцінки ролі свідомості у цьому процесі. При цьому ми вважаємо за доцільне наголосити на тому, що при засвоєнні моральних цінностей суттєву роль відіграє усвідомлення студентом особистісного сенсу діяльності, що стимулює переживання студентом цього факту. А це в свою чергу багато в чому визначає виховні можливості позанавчальної діяльності студента. Якщо ж досягнення усвідомленого ціннісного результату не стало особистісною метою, то він не засвоює прогнозовані нами моральні якості.

10. В цілому, виходячи з цілей нашого дослідження, можна сказати, що для їх формування і розвитку необхідно, з одного боку, усвідомлення студентами їх суті, з другого - нормальні умови життєдіяльності як передумова особистісного розвитку, і з третього - формування в особистості таких якостей професійних і загальнолюдських, інтелектуальних і емоційних, які можуть стати підґрунтям і засобом розвитку її моральних якостей.

Визначені рівні сформованості моральних якостей (низький, середній і високий) мають стати в принципі для педагога і студентів орієнтиром у виборі

конкретних форм роботи (звичайно з врахуванням інтересів, можливостей і потреб студента) та посилення їх окремих моральних якостей.

РОЗДІЛ II

ОПТИМАЛЬНІ УМОВИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ У ПОЗАНАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Організація життєдіяльності студентів потребує безпосереднього впливу на них і взаємодії з ними. Це має стати своєрідним фундаментом, на якому базується і діяльність, і спілкування, і стосунки, і поведінка студента. Соціальний розвиток сучасного студента потребує рішучого переведення його з позиції виконавця у позицію активного учасника, співавтора, автора і співвиконавця всього виховного процесу у вищому навчальному закладі. Адже відома істина стверджує, що бездумний виконавець ніколи не стане господарем ситуації, справжнім відповідальним фахівцем, вчителем, вихователем інших.

В реальному житті нашого суспільства наступив той період, коли необхідно усвідомити, якщо не буде вирішена проблема розвитку і становлення моральної особистості молоді, то ні про яке перетворення і становлення навчально-виховного процесу не може бути й мови. Підхід має бути один: що робиться для студентів, має робитися разом з ними. При цьому доцільно уникати однобічного підходу до визначення цілей і змісту виховання студентів, який передбачає і однобічний характер виховної діяльності. В такій ситуації він в основному носить вербальний характер. Це призводить до екстенсивного характеру виховного процесу, до того, що словесна педагогіка може стати панівною у цьому процесі, породжуючи лавину формальних заходів. У студентів розвивається небезпечне роздвоєння свідомості і моральної поведінки.

Оптимізувати, оновити виховну діяльність вищого навчального закладу, спрямовану на професійну і виховну орієнтацію, - значить переглянути умови морального виховання студентів, при цьому спрямувати їх на розвиток особистості.

2.1. Система і логіка удосконалення процесу виховання у студентів моральних якостей

Реальне управління процесом морального виховання студентів у позааудиторній роботі залежить від того, наскільки оптимально і цілеспрямовано буде організовано цей процес, наскільки правильно відображає педагогічний аналіз рівень вихованості студентів, умови їх виховання, педагогічні ситуації. Експериментом передбачається впровадження системи організаційно-методичних заходів, які б забезпечили засвоєння і розвиток у студентів моральних норм і якостей, діяльнісний підхід у вихованні цих якостей.

При безпосередній участі дослідника було проведено диференційовану роботу з окремими кураторами груп філологічного і педагогічного факультетів щодо засвоєння діагностичних методик і виявлення труднощів у роботі: співбесіди, семінар для учасників експерименту, консультації, збори в групах. Найбільш цікаві результати, виявлені ефективні прийоми і методики систематично обговорювалися на конференціях, педрадах. Експеримент у Херсонському педагогічному університеті і в Національному педуніверситеті ім. М.П.Драгоманова (м. Київ) показав, що удосконалення процесу морального виховання на основі оптимізації та розробки спеціальних форм і видів виховної діяльності та діагностики розвитку моральних якостей здійснюються у певній системі за певною логікою.

На діагностичному рівні експертами і дослідниками здійснюються цілеспрямоване спостереження за ставленням студентів до різних видів виховної діяльності, за проявом особистісних моральних якостей, оцінюються рівні моральної вихованості кожного з них. Такий підхід зумовлений тим, що саме в об'єктивній педагогічній оцінці вчинку студента в соціально значущій формі проявляється реальна дія власного вчинку, його дієвий результат і наслідки. “Відсутність оцінки” поведінки є по суті “найбільш поганий вид оцінки”, оскільки це змушує людину створювати власну самооцінку “на досить

суб'єктивному витлумачених висловах, напіврозумілих ситуаціях, поведінки педагога і вихованця” [9, с.145]. В дослідницько-експериментальній роботі основним методом став метод включеного спостереження, під час якого можлива фіксація елементів виховання в цілому, багаторазове їх повторення в необхідних змодельованих ситуаціях.

Моральні якості вивчалися і розглядалися у зв'язку зі ставленням студентів до соціального життя, до громадських обов'язків, до однокурсників, до школярів, що потребують допомоги, до себе. При цьому аналізувалися прояви тих якостей, які вміщують саме моральні сторони людини: прояв усвідомлення мотивів - цілей здійснення моральних вчинків; потреба в соціально-педагогічній реальній діяльності; усвідомлення суті моральних дій і вчинків; володіння навичками моральної поведінки; прагнення морального самовдосконалення; вибір засобів морального впливу на школяра. Для цієї мети використовувалися досить різноманітні спеціально змодельовані вправи, завдання, педагогічні ситуації.

Спеціально організовані форми і види діяльності студентів дозволяли систематично, протягом тривалого часу, спостерігати за проявом моральних якостей особистості в тих чи інших умовах. Психолого-педагогічні ситуації моральної поведінки і певного виду діяльності об'єктивно сприяли проектуванню виховних завдань. Успіх вирішення цих завдань у свою чергу дозволив аналізувати рівень моральної вихованості студента.

Куратори групи, особливо на перших-других курсах, з метою виявлення моральної вихованості студентів аналізували і зіставляли спеціально змодельовані ситуації з тими, які з'являлися стихійно. Це призводило до того, що необхідно було розробляти додаткові ситуації, які сприяли успішному вирішенню поставлених виховних завдань і водночас дозволяли спостерігати за динамікою моральної вихованості студентів. Безперечно, використовувалися й інші методи вивчення, зокрема бесіди, анкети, рейтинг. На підставі одержаних даних в результаті спостереження та застосування спеціально змодельованих

ситуацій і тих, що стихійно з'являлися, розширювалася інформація у педагогів про студентів, підвищувалася компетентність самих студентів.

Процес оцінювання моральної вихованості студентів викликав інтерес як у педагогів, так і студентів, оскільки, з одного боку це дозволяє кураторам краще вивчати вихованців, а з другого - допомагало самим студентам осмислювати сутність власної діяльності, поведінки, вчинків. З метою вивчення використовувалися карти спостережень, куди заносилися всі об'єктивні дані про студента, зауваження щодо змін у його діяльності і вчинках, періодично фіксувалася інформація про характер і мотиви прояву його моральних якостей. При цьому, на нашу думку, головним у даному процесі є те, що доцільно постійно знаходити ту "домінанту", яка спонукає студента до моральної поведінки, вчинків, до прояву вихованості, до співвідношення регуляції і саморегуляції діяльності і поведінки. Зміна рівнів моральної вихованості дозволяє умовно якісно характеризувати моральну вихованість студентів. На цій основі можна визначити зону найближчої дії щодо індивідуального і морального виховання.

Здійснений кількісний аналіз поряд з якісним дозволяв мати уявлення про досягнутий педагогічний результат, зіставити його з попереднім і прогнозованим результатом. Дослідження показало, що коли нам необхідно зафіксувати на певному рівні моральної вихованості окремих студентів конкретної групи, ми зверталися до обрахунків середнього рівня. Це, до речі, використовували студенти і під час педагогічної практики для виявлення середнього рівня вихованості школярів. Для кураторів груп, адміністрації факультетів середній рівень відображає тенденцію на факультеті, групі, тобто дозволяє бачити виховний аспект в цілому.

У зв'язку з цим, проектуючи виховний процес, усвідомлено і обумовлено відбираються методи виховання, розподіляються ролі і доручення, студенти включаються в таку систему діяльностей і відносин, які збагачують досвід самоаналізу, саморегуляції особистості, змінюють негативістську і зміцнюють

морально ціннісну позицію, вони набувають тих якостей, яких не вистачає, тобто проектується розвиток особистості.

При цьому добирається таке поєднання методів, яке забезпечує комплексно процес морального виховання: розкриття і засвоєння студентами цілей діяльності, її соціальної суті і значення; формування мотивів і способів самостійної організації діяльності, в якій проявляються моральні якості; розвиток навичок самовдосконалення як моральної особистості та саморегуляції стосунків з різними суб'єктами в різних соціумах; аналіз результатів діяльності у структурі виховного процесу.

З метою реалізації проекту морального виховання студентів використовується комплекс методів: прогностичний (методи визначення цілей і завдань як діяльності студентів, так і виховного процесу в цілому), інформаційний, орієнтаційно-діяльнісний, комунікативний, оцінний.

У ході формуючого експерименту і реалізації планів та програм морального виховання студентів забезпечується органічне поєднання різноманітних форм виховної роботи: групової та індивідуальної діяльності, яка відповідає певному контингенту респондентів, зорієнтованої на актуальний розвиток прогнозованих нами моральних якостей і найбільш повно реалізує методи виховання та їх основні функції.

У процесі виховної діяльності студенти спонукаються до активного прояву позицій при визначенні цілей діяльності, до самоаналізу її результатів, до самостійності, самоконтролю і самовихованню. При цьому враховується професійна готовність куратора, його фахова орієнтація в даній проблемі, координується його професійна діяльність в залежності від визначеної мети дослідження.

На певному етапі (досвід показує, що це краще здійснювати в кінці кожного року навчання) робилися проміжні зрізи, як своєрідний контроль і аналіз результатів діяльності, моральної вихованості студентів, адекватності результатів цілям морального виховання. А потім проектувався новий етап виховання студентів. Таким чином, за певною системою і поетапною

послідовністю забезпечується в експерименті, а потім і в дослідній роботі студентів, алгоритм цілеспрямованого діагностичного підходу до проектування процесу виховання моральних якостей особистості студента, удосконалення педагогічного управління ним.

З метою наукового забезпечення системного підходу до педагогічного процесу виховання, його удосконалення розроблено пакет допоміжних методичних матеріалів, які допомагають педагогам-кураторам і студентам в науковій організації виховного процесу. Зокрема представлено наукове обґрунтування:

- цілей, завдань і змісту морального виховання студентської молоді;
- характеристика вікових особливостей студентів і зразки конкретних характеристик;
- опис і зразки різних методик вивчення основних проявів особистості, інструкції до їх використання;
- мінімальний набір програм-діагностик про вихованість молоді для використання їх у роботі (зразки трансформованих програм розроблені І.Д.Зверевою, В.Є.Гуріним, В.К.Демиденком);
- зразки характеристик на студента, обов'язково з вказівкою на його моральні прояви у поведенці, вчинках, роботі, спілкуванні тощо;
- зразки звітів і аналізу окремих видів діяльності, у яких спостерігався особливо активний прояв моральних якостей студента чи їх розвиток;
- методичні матеріали, рекомендації щодо організації морального виховання студентів.

Такими матеріалами достатньо повно забезпечена, наприклад, кафедра педагогіки початкової освіти Херсонського державного педагогічного університету та кафедра соціальної педагогіки Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

В результаті експериментальної роботи і логіки побудови процесу морального виховання студенти навчилися:

1) аналізувати стан виховного процесу з урахуванням цілей морального виховання і критеріїв ефективності процесу морального виховання майбутніх вчителів;

2) діагностувати рівні моральної вихованості студентів;

3) комплексно планувати виховну роботу в школі на час педагогічної практики із врахуванням вікових особливостей школярів та їх вихованості, передбачаючи усунення негативних аморальних проявів у діяльності і поведінці окремих школярів та підвищення їх морального рівня;

4) аргументувати, доводити і обумовлювати вибір такого змісту діяльності, який би був у комплексі і допомагав вирішувати завдання морального становлення особистості;

5) володіти такими методами і формами морального виховання, які не лише готували б їх до морально виправданої поведінки, а й до усвідомлення власного “Я” як морально сформованої особистості;

6) періодично аналізувати доцільність і сутність своєї діяльності та її ефективність для розвитку конкретних моральних якостей.

Доказом може служити низка зроблених самоаналізів студентами, які допомогли нам здійснювати корекцію їх поведінки, діяльності. Самоаналіз студентів ми розглядаємо як педагогічний факт, який підтверджує гіпотезу про вплив системи поетапності роботи на розвиток моральних якостей майбутнього вчителя. Це допомагає педагогові бачити, “куди йде і куди вийде кожний”, як говорив А.С.Макаренко [109].

Крім того, самоаналіз студентами власного досвіду діяльності дозволяє їм мов би заново пройти всі етапи процесу виховання від визначення цілей до аналізу результатів. При цьому реалізуються всі функції педагогічного експерименту, спрямовані на удосконалення даного процесу.

Так, скажімо Р.К. (студентка III курсу) цілеспрямовано збирає і аналізує матеріал про прояв вихованості підлітками та молоддю, визначає адекватність власних самооцінок, критично оцінює свій стиль поведінки і методи, застосовані у практичній діяльності, інтерпритує психолого-педагогічної

явища, які вона бачить при аналізі діяльності однокурсників. Від діагностики вона йде до прогнозування розвитку власних моральних якостей (а наприкінці учнівських) і робить спробу розробити план погоджених з педагогом дій.

У невеликому досвіді цієї студентки можна помітити прагнення обґрунтувати вибір шляхів власного саморозвитку, вмотивувати доцільність та ефективність індивідуальної роботи незалежно від суб'єкту виховання. Вона ще відчуває потребу у допомозі їй особисто, але вже може надавати педагогічну допомогу школярам у пізнанні себе, у самостійній організації соціально корисних справ, у саморегуляції поведінки.

Нарешті, вона вчиться стежити за активністю і стабільністю власного морального розвитку та розвитку школярів, фіксуючи показники їх поведінки, здійснюючи контрольну-оцінну функцію. Представлені результати зрізів (в період з 1996-1999 роки - 217 осіб) у таблиці 2.1 свідчать про повільний, але неухильний розвиток моральних якостей студентів педагогічного факультету за чотири роки:

Таблиця 2.1

Показники рівня сформованості моральних якостей студентів III курсу педагогічного факультету

<i>Моральні якості</i>		<i>1996р.</i>	<i>1997р.</i>	<i>1998р.</i>	<i>1999р.</i>
1. Доброта:	Ч	30	39,2	42,0	51,6
	П	36,4	40,6	45,4	43,0
	С	30,4	19,2	12,6	5,4
	НП	3,2	1,0	-	-
2. Обов'язковість:	Ч	39,4	46,4	47,2	48,0
	П	33,8	39,6	43,5	46,3
	С	14,4	14,0	9,3	5,7
	НП	12,4	-	-	-

Продовження таб. 2.1

3. Відповідальність	Ч	49,8	62,0	63,3	65,0
	П	35,7	36,0	36,7	35,0
	С	9,5	2,0		
	НП	4,0			
4. Справедливість	Ч	36,4	41,5	44,0	46,2
	П	39,8	43,2	46,3	48,3
	С	19,5	13,3	9,7	5,5
	НП	4,3	2,0	-	-
5. Моральна свідомість	Ч	24,8	39,0	42,8	48,6
	П	40,4	48,3	53,2	46,3
	С	26,3	10,7	4,0	5,1
	НП	8,5	2,0	-	-
6. Активність	Ч	40,0	48,0	49,3	54,0
	П	41,8	42,2	46,3	43,2
	С	18,2	9,2	4,4	2,8
	НП	-	-	-	-

Спираючись на логіку педагогічного управління кураторів ряду експериментальних груп, реалізовувалася система способів педагогічної діяльності і методів вивчення і виховання студентів. Запропонована діагностика забезпечує системоутворюючі функції, наступність і зв'язок компонентів цілісного процесу виховання.

Вибіркове вивчення виховної діяльності окремих студентів показало активне зростання не лише моральних якостей, а й професійних. Вони мають позитивну багатогранну характеристику кураторів. Та й загалом, скажімо, в експериментальних групах, протягом чотирьох років простежується достатньо високий рівень прояву моральних якостей, особливо помітна тенденція фіксованого відсотка цього рівня: за всіма параметрами він тримався у межах біля 40%; за деякими параметрами, зокрема “доброта”, “обовязковість”,

“відповідальність” і, особливо, “активність” відсутні показники за рівнем “не проявляється”. Крім того, досить помітне зміщення студентів з низького рівня до середнього за всіма визначеними параметрами. Студенти, яких можна віднести до високого рівня, мають досить позитивні характеристики кураторів та однокурсників, частіше виступають з творчими пропозиціями, доповідями на наукових конференціях, активніше і з більшим бажанням включаються у професійну діяльність з школярами. Вони розкриваються як морально-зрілі особистості у процесі реалізації різних форм практичної діяльності у групах, на факультетах. Під час педагогічної практики вони активно включаються в життєдіяльність дитячого колективу.

Крім того, в дослідженні спеціально додатково вивчається і аналізується діяльність студентів у плані її системності і логічності у зв'язку з моральним вихованням студентів.

Для вивчення дії системності і логіки в роботі використовувались спеціально розроблені анкети (див. додаток 3), спрямовані як на виявлення ставлення студентів до окремих морально-поведінкових ситуацій, так і на виявлення розуміння суті понятійного апарата. При цьому, наприклад, розуміння моральної категорії “відповідальність” 61,25% тлумачать як “вміння доводити справу до кінця”; 53,8% - як “єдність слова і дії”; 41,3% - як “наполегливість у досягненні мети”. Найнижчим показником у процентному відношенні виявилось таке тлумачення моральної якості “відповідальність”, як “вміння підкоряти особистісні інтереси загальним” - 5%, та “громадська активність” - 0,125%.

Одержані дані на початку і в кінці формуючого експерименту підтверджують зв'язок між теоретико-практичною підготовкою і результатами морального виховання. Із зростанням професійного вміння логічно вибудовувати власну діяльність зростає рівень розвитку моральних якостей студента, випереджуючи рівень розвитку у контрольних групах:

Таблиця 2.2

Порівняльні дані рівнів моральної вихованості студентів на початку і після формуючого експерименту при забезпеченні логіки їх діяльності

<i>ГРУПИ</i>	<i>ЗРІЗИ</i>	<i>РІВЕНЬ ЛОГІЧНОСТІ</i>	<i>РІВЕНЬ МОРАЛЬНОЇ ВИХОВАНOSTI</i>
E1	1	1.32	2.22
E2	1	1.26	2.15
E3	1	1.4	2.27
K1	1	2.08	2.27
K2	1	1.43	1.82
K3	1	1.17	2.23
E1	2	2.84	2.43
E2	2	2.53	2.47
E3	2	2.66	2.8
K1	2	2.09	2.35
K2	2	1.42	1.9
K3	2	1.16	2.0

Соціальні і моральні цінності особистості, як цілі виховання, стають відправними у процесі виховання, внутрішнім надбанням особистості за певних умов її життєдіяльності за допомогою соціально-педагогічних механізмів, розкриття яких не залишається поза нашою увагою. Термінологічна сутність переходу соціальних ідей у внутрішні детермінанти поведінки визначається в науці як засвоєння, переконання, інтерналізація, інтеріоризація, соціалізація тощо. Найбільш адекватно, на думку Б.П.Бітінаса [22], це явище розкриває поняття інтерналізація, як процес перетворення узагальненого соціального досвіду у внутрішню силу, яка спонукає студента до соціально цінної поведінки і діяльності і

втримує його одночасно від соціально небажаних вчинків, як перетворення ідей у зміст особистості, в домінанті його життєдіяльності.

Перехід соціальних цінностей та ідей у внутрішні детермінанти поведінки здійснюється у процесі взаємодії педагогів і студентів, особистості і соціуму, на основі активної розумової і практичної діяльності. Суть логіки управління цим процесом в умовах вищої школи полягає в тому, щоб допомагати студентові не лише теоретично засвоїти суть моральних категорій і правил, а й у тому, щоб знати рівень готовності (бажання і можливості) студента щодо засвоєння моральних зразків і педагогічних вимог, зону його “найближчого розвитку”. Доцільним у даному випадку є положення, висловлене Б.Г.Ананьєвим про те, що “оцінка педагога, яка регулює розвиток поведінки і дисципліни, перетворюється у фактор розвитку характеру особистості”. Це досить часто є тим “міцним плацдармом, на якому здійснюється процес виховання” [9]. При цьому соціальна і педагогічна оцінка виконують орієнтовну функцію, оскільки сприяють засвоєнню молоддю досягнутого нею рівня розвитку, правильному формуванню домагань і намірів.

У логіці розвитку моральних якостей у студентів не можна не врахувати рівень самооцінки. Зважаючи на вікові особливості студентів, коли з'являється певна об'єктивність у сприйнятті себе, середовища, соціальних явищ можна орієнтуватися і на певну їх об'єктивність в оцінці сформованості і прояву власних моральних якостей. Адекватна самооцінка відкриває можливості для морального виховання і самовиховання, саморегуляції поведінки. Досвід показав, що студенти з адекватною самооцінкою досить самокритичні, ціліспрямовані, порівняно легко включаються у запропоновані чи екстримальні ситуації, де їх моральні якості гостро і активно проявляються. Завищений рівень самооцінки власних моральних якостей, моральної поведінки, розходження з оцінкою однокурсників і педагогів є в принципі своєрідним сигналом для додаткового вивчення особистості, вибору для неї форм

роботи і видів позанавчальної діяльності, аналізу особливостей і цілей прояву тих чи інших моральних якостей у заданих ситуаціях. Проте у виховному процесі не можна не зважати і на тих студентів, для яких притаманна занижена самооцінка власних якостей і поведінки. Такі студенти є хорошими виконавцями в організованих справах, але малоініціативні, не дуже впевнені в собі, іноді навіть не принципові. Вони побоюються бути відповідальними у спільній якійсь справі чи включатися у відповідальну справу, мотивуючи тим, що не впевнені в успіхах цих справ. При цьому студенти з адекватною самооцінкою правильно сприймають як похвалу, так і критику. Студенти, яких лише хвалять або лише дорікають, досить часто проявляють помітні відхилення від моральних норм поведінки і мають незадовільний рівень вихованості і прояву моральних якостей. Систематична критика моральної поведінки молодій людині іноді викликає різне заниження самооцінки, відчуття неповноцінності, що призводить до відчуження від однокурсників в мікросоціумі.

В реальному педагогічному процесі поведінка, вчинки студентів, їх ставлення до соціально-педагогічної діяльності, до людей ми оцінювали, використовуючи спочатку відомі методичні прийоми: зауваження, осуд, схвалення і підтримка, погодження і заперечення, відмежування та ігнорування особистості.

Ці оцінні міркування куратора групи не повинні нести в собі категоричність, але вони є вихідними для самооцінки особистості. Іноді постійні, хоч і не зовсім категоричні, критичні судження призводять до різкого спаду активності студента, досить помітної невпевненості в собі. З метою зміни такого стану ми вважали за доцільне індивідуалізувати роботу зі студентом, допомогти йому вийти з рівня зниженої самооцінки. В такій ситуації разом із студентом добирались конкретні види діяльності, де б він міг реалізувати свої вміння і відчувати себе комфортно у спілкуванні з різними людьми, що додавало йому впевненості у своїх

здібностях. Мотивом використання у вихованні такого підходу є те, що, скажімо, студенти першого курсу не завжди здатні без відповідної допомоги домогтися певних успіхів у практичній діяльності, у виконанні доручень, у взаємодії з людьми в різних соціумах, проявити навіть вже сформовані моральні якості, тобто бути визнаними, поміченими однокурсниками, педагогами. Ось чому, ми вважаємо, так важливо у процесі організації виховної позанавчальної діяльності студентів спеціально створювати ситуації для прояву їх індивідуальних якостей, підкреслюючи, наголошуючи при цьому на кращих, сильних сторонах поведінки, вчинків кожного з них.

У системі організації виховної роботи в експериментальних групах оцінка і самооцінка прояву якостей особистості, як спосіб збагачення моральних понять і уявлень, корекції і самокорекції поведінка, має своє виразне місце. У діяльності кураторів і студентів були визначені відповідні напрями:

1. Включення студентів у таку діяльність, яка актуалізує потребу й необхідність обдумування своїх дій та вчинків як особливого виду розумової діяльності і передбачення їх наслідків; вироблення у студентів прогностичних вмінь і навичок, які реалізуються у конкретних видах практичної діяльності (вміння визначати цілі діяльності, планувати її зміст, шляхі досягнення соціально цінних результатів, порівняння попередніх результатів з іншими, аналіз причин успіху й неуспіху тощо).

2. Озброєння студентів системою теоретичних знань, які збагачують його моральні категорії і поняття, розширюють уявлення про загальний і власний моральний ідеал; формування навичок зіставляти власну поведінку з соціальними нормами і цінностями; поступовий розвиток здібностей аналізувати і контролювати себе, керувати собою.

3. Формування міцної системи моральної самооцінки, саморегуляції, вироблення усталених форм високоморальних вчинків і самостійної поведінки, соціально цінної діяльності, самокорекції стосунків і

самоорганізації діяльності як майбутнього вихователя у різних соціальних групах.

На першому етапі не лише дослідник і педагоги-куратори оперативно діагностували рівень розвитку індивідуальних моральних якостей, але й студенти прилучалися до прийомів і методів самоаналізу. Функція і логіка управління з боку педагога полягала в тому, щоб забезпечити безпосередньо чи опосередковано, відкриту чи скриту ситуацію “обдумування” зробленого, вивченого чи планового вчинку дії. Ми періодично робили заміри рівнів морального розвитку студентів, враховуючи як природний, так і спеціально прогнозований розвиток моральної особистості. Саме у цьому проявилася коректуюча функція управління процесом морального виховання студенської молоді, забезпечення сприятливих умов її розвитку. Ситуацією групового чи мікрогрупового аналізу сформованності моральних якостей особистості виступали різні приклади і зразки діяльності та поведінки представників групи. Кожен із студентів передбачав, що в такій ситуації може бути він, що однокурсники, педагоги, педагогі, куратори спостерігають за його поведінкою, діями, вчинками і аналізують їх. Це спонукало студента обдумувати не лише той акт поведінки, який вже здійснився але й ті, які ще мають бути здійснені у недалекій перспективі, узгоджуючи при цьому їх з особистісними моральними установками та загальнолюдськими моральними нормами.

Безперечно, сила впливу думки групи, педагогів, сторонніх людей спрацьовує через оцінку і самооцінку залежно від того, наскільки адекватно і доброзичливо буде ця думка про конкретну особу. Наше завдання полягало в тому, щоб уникнути аналізу окремих “невихованих” студентів, тобто необ’єктивності, “стійкості” стосовно до недоліків і достоїнств молоді. Ми намагалися підходити до кожного студента з гуманних позицій, спонукати молоду людину до критичного самоаналізу.

При оцінюванні моральних якостей студента увага спрямовувалася на мотивацію діяльності, при цьому важливо було, щоб кожен з них усвідомлював значущість власної діяльності для формування моральних якостей. Важливим моментом також було допомогти студентам набути позитивного досвіду і продемонструвати його однокурсникам. В такому випадку, на нашу думку, забезпечується регулююча функція аналізу, процес збагачення взаємовідносин і поведінки, розвитку особистості.

Якщо, скажімо, старші підлітки ще не завжди підходить до оцінки своїх дій і вчинків самокритично, то студенська молодь робить самоаналіз з великим почуттям відповідальності. З цією метою досить позитивно використання бесід за темами: “Чи вмієш ти бути добрим?”, “Як побороти лінощі?”, “Наша відповідальність перед іншими”, “Справедливість. Кому вона потрібна?”, “Ти і люди навколо тебе” та інші. Справжнє розуміння проблеми розкривалося у самохарактеристиці та взаємохарактеристиці студентів.

Виховна робота та організація роботи по самовихованню спрямовувалась на те, щоб студенти подивились на себе очима інших людей, однокурсників, виявили в собі те, над чим потрібно працювати, і навчилися працювати над собою. Ці якості їм потрібні, на нашу думку, не лише для самовдосконалення, а й для розвитку професійних вмінь майбутнього вихователя. І, як результат, навіть у тих студентів, які не дотримувалися елементарних моральних вимог, з’являлися бажання регулювати свою поведінку, свої стосунки з однокурсниками.

Проте дотримання зовнішньо висунутих вимог без відповідного ставлення до них не гарантує позитивного результату проведеної роботи. Мало того, може активізувати у студента лицемірство, пристосування, демагогію. Тому одночасно з набуттям досвіду поведінки необхідно було забезпечити успіх процесу засвоєння студентом соціальних і моральних вимог, тобто актуалізувати його орієнтації на відповідні соціальні цінності. Ось чому важливим для нашого дослідження і, для студентів

зокрема, було включення в експеримент такої форми роботи, як обмін досвідом, демонстрація результатів роботи окремих студентів, підведення підсумків на певному етапі життєдіяльності групи.

Як показує досвід, самоаналіз обговорення іноді переростає в етичну бесіду, дискусію, в результаті чого виробляється спільна думка. При цьому відбувається взаємовплив цих способів оцінки і засвоєння моральних якостей, моральних зразків. Таким способом посилювались моральні норми й цінності, індивідуальний досвід розуміння обов'язкової, бажаної поведінки і діяльності. Моральні знання, які засвоювалися у процесі пізнання їх суті і особливостей у позанавчальній роботі, ставали певним стримуючим началом, стимулом і мотивом поведінки і соціально значущої діяльності студентів.

Таким чином, діагностика вихованості, розвиваючи у студента вміння заздалегідь обдумувати завбачену діяльність і поведінку, водночас виконує в процесі позанавчальної діяльності важливу функцію морального виховання: самокоординацію, самоконтроль, завдяки чому особистість стає відносно незалежною від ситуації, починає проявляти усвідомлену моральну поведінку. Як практична, так і аналітична діяльність виконує регулятивну функцію не лише як розумовий, але й як емоційно-вольовий механізм. Внутрішній самоконтроль забезпечує наміри людини проявити волю і витримку, відповідальність і справедливість. Соціально значущі якості стають цінністю і метою самовиховання. Набутий у позанавчальній діяльності особистий досвід, збагачуючись емоційною оцінкою і переживаннями, активізує критичне особистісне ставлення до моральних принципів і вимог, у студентів з'являється бажання "відповідати" цим вимогам. Ці висновки підтвердились аналізом суджень студентів експериментальних груп про якість моральної вихованості однокурсника (у чисельнику - вказівка на місце "популярної" якості, у знаменнику - їх місце в ряду значення):

Таблиця 2.3

“Популярність” і значення якостей особистості однокурсника в
уявленні студентів

<i>Моральні якості</i>	<i>Ранги популярності</i>		<i>Ряди значення</i>	
	K2	E2	K2	E2
	філологічний факультет		педагогічний факультет	
Доброта	1/1	3/1	1/1	1/1
Обов’язковість	6/4	4/3	4/2	3/2
Відповідальність	2/3	1/1	6/2	2/2
Справедливість	5/3	2/1	3/3	2/1
Моральна активність	5/2	5/2	5/3	3/3
<i>Всього студентів</i>	50	72	50	55

Дані таблиці свідчать про те, що для студентів з роками навчання і з набуттям практичного досвіду не знижується значення доброти, обов’язку, відповідальності, моральної самосвідомості. Єдине, що ми виявили при цьому, що в експериментальних групах на вербальному рівні вже на третьому році навчання відбувається перерозподіл місць названих моральних якостей. Посилюється “популярність” таких якостей, як “відповідальність” і “справедливість”.

В результаті проведеної роботи можна сказати, що аналітична діяльність, інформаційні методи роботи в групі, поряд з різними видами позанавчальної діяльності, розширюють і поглиблюють уявлення студентів про морально виховану людину.

Аналітична діяльність актуалізує моральні цінності й забезпечує випереджаючий розвиток самосвідомості, суб’єктивних сил особистості, внутрішніх детермінант розвитку - бажання і потреби виправити власні недоліки, розвивати кращі якості. Цей вид діяльності у виховному процесі є не просто одним із етапів чи умов, але й способом формування моральних норм і уявлень, потреб самовиховання і саморегуляції

поведінки, тобто механізмом удосконалення управлінням процесом виховання моральних якостей особистості студента.

Проте на цьому етапі студенти ще не реалізують зв'язків між власними якостями і діяльністю. Моральна вихованність проявляється в основному в окремих випадках, ситуаціях. Тому необхідно було допомогти їм побачити й осмислити взаємодію внутрішніх установок на розвиток моральних якостей і причин та характеру вчинків і поведінки. Для цього, безперечно, потрібен час і різноманітні види діяльності, які дозволяють розкритися кращим якостям студента, що дозволяє педагогові спиратися на них при розвитку інших якостей.

У зв'язку з цим була розроблена стратегія подальшого удосконалення процесу формування моральних якостей шляхом включення студентів до двох напрямів позааудиторної діяльності: науково-дослідницької діяльності і професійно-педагогічної практики, про що буде йти мова далі.

2.2. Місце і роль науково-дослідницької діяльності студентів у системі її морального виховання

Педагогічна наука доводить наявність органічної єдності всього навчально-виховного процесу у вищій школі та науково-дослідницької роботи студентів. Дослідники в цій галузі засвідчують, що гностична функція як вчителя-предметника, так і вчителя-вихователя є однією з провідних структур їх діяльності. Тому вважаємо за доцільне виділити один із напрямків в нашому дослідженні - формування у студентів моральних якостей шляхом їх включення у різноманітні форми науково-дослідницької діяльності. До речі, серед вчених досить довго "жила" думка про те, що в наукову діяльність доцільно включати студентів лише старших курсів. Досвід двох вищих навчальних закладів дозволяє нам стверджувати, що включення студентів у науково-дослідницьку роботу можливе і доцільне уже на другому році їх навчання. При цьому успіх роботи, її результативність багато в чому залежить від використання принципів наступності і послідовності (поетапності).

Важливо, щоб роль і знання НДР в системі професійної підготовки спеціаліста розглядалися не лише в чисто науково-дослідницькому чи науково-практичному аспектах, але й з моральних позицій: необхідності формувати у вищій школі творчо і морально розвинену особистість на основі своєчасного виявлення її здібностей, соціальної активності, моральних мотивів. Основними завданнями науково-дослідницької роботи в структурі позааудиторної діяльності є: поглиблення розвитку творчого потенціалу студентів; пізнання ними різних шляхів формування соціальних знань, зокрема в галузі моралі; розробка і апробація окремих методик формування моральних якостей особистості (це стосується і студента, і школяра).

Ці завдання вирішуються як ізольовано, так і в комплексі з урахуванням основних принципів організації НДР у вищому навчальному закладі. Важливою передумовою вирішення поставлених завдань у вищій школі є зміцнення напрямків і змісту НДР студентів із змістом і характером їх майбутньої

професійної діяльності. При цьому ми вважали за доцільне визначити ті ефективні форми НДР студентів, які сприяють саме їх моральному становленню як особистості і як майбутнього педагога. Такою формою були проблемні мікрогрупи, які зумовили необхідність створення спеціальних умов для забезпечення успішної діяльності учасників і які б посилили ефективність роботи із студентами, що дозволяло домагатися не лише оптимальності конкретного результату роботи, а й "перетворення" самої особистості. Адже робота у проблемних групах розвиває у студентів почуття відповідальності перед мікроколективом. Проблема група органічно поєднує дослідницьку роботу з практичною діяльністю. Це поєднання допомагає досягти цілісності цих напрямків, зумовлює доцільність та успіх роботи студентів у цих сферах діяльності. Головною метою проблемних груп є всебічне сприяння підвищенню якісного рівня розвитку особистості спеціаліста. Виходячи з цього, проблема морального виховання стає об'єктивно вмотивованим напрямком у науково-дослідницькій діяльності.

Зважаючи на поставлені завдання, студенти отримують певну теоретичну і методичну підготовку до проведення дослідницької роботи під час читання їм курсів "Наукові основи дослідницької роботи", "Психолого-педагогічні основи дослідницької роботи". При цьому здійснюється:

- теоретичне поглиблення і творче засвоєння студентами навчального матеріалу, усвідомлення його практичної значущості в реальній НДР;
- оволодіння методами, методиками і способами наукового вирішення програмних завдань в умовах реальної групи, класу, школи;
- посилення успішного вирішення актуальних виховних завдань щодо розвитку моральних якостей.

Зміст поставлених завдань зумовив необхідність реалізації розробленого тематичного плану, зокрема на соціально-гуманітарному факультеті (м.Київ).

Програма спецсемінару передбачає формування у майбутніх учителів професійних вмінь вихователя за умови включення у його зміст досвіду роботи в окремих групах і соціумах, що функціонують поза навчальним закладом.

Спрямованість проблемних груп тісно пов'язана із загально-педагогічною, методичною і спеціальною підготовкою студента до виховної діяльності, з розвитком умінь проектувати виховну діяльність школярів, навичок розробляти об'єктивно виправдані педагогічні технології морального розвитку підлітків та молоді. Студентам доводиться вирішувати важливі завдання щодо впровадження і перевірки оптимальності певних технологій у практичній роботі. Саме з цією метою їм пропонувалися:

- а) система творчих завдань, спрямованих на актуалізацію моральних якостей;
- б) змодельовані педагогічні ситуації, які потребували прояву тих чи інших моральних якостей;
- в) здійснення аналізу досвіду роботи окремих вчителів-вихователів у плані організації ними морального виховання школярів;
- г) координація роботи проблемної групи з виховною практичною діяльністю студентів в умовах школи чи позашкільних навчальних закладів;
- д) робота студентів над окремими формами виховної діяльності, пов'язаними з даною проблемою;
- е) використання результатів досвіду групи, набутого у практичній діяльності в різних соціумах (в академічній групі, у групі продовженого дня, у школах-інтернатах, у молодіжних групах ризику тощо).

Таким чином, вирішення завдання збору і аналітичного осмислення інформації про певний аспект дослідження є досить суттєвою передумовою розвитку такої моральної якості студента, як обов'язковість і відповідальність у справах, у пошуках наукової істини.

Під час розподілу науково-дослідницьких завдань ми вважали за доцільне акцентувати увагу керівників на особливостях характеру та інтересах студентів. Наприклад, над темою "Педагогічні умови соціального становлення дітей-сиріт" працювали студенти педагогічних факультетів, які самостійно вибрали її і які виявили бажання проходити практику в одному з навчально-виховних закладів для дітей-сиріт. А ось над темою "Розробка методів визначення рівня

моральної вихованості молодших підлітків" працювали студенти філологічного та соціально-гуманітарного факультетів, які більше схильні до аналітичної та пошукової діяльності і в яких виявлено більш високий рівень моральної самосвідомості. На нашу думку, саме таким шляхом досягається поєднання теоретичної підготовки, практичного досвіду і наявних уже певних моральних якостей у студентів.

Протягом п'яти років функціонують такі групи в Національному педуніверситеті імені М.П.Драгоманова при кафедрі соціальної педагогіки. На відміну від інших форм науково-дослідницької роботи студентської молоді - це не епізодична робота із студентами, а планова, довготривала і комплексна робота шкільних та позашкільних закладів з вищими навчальними закладами, об'єднаних вирішенням спільних наукових і практичних пошуків щодо морального ставлення особистості. Це була робота, яка спрямована на конкретний кінцевий результат: розвиток певних моральних якостей особистості, оволодіння нею загальнолюдськими моральними цінностями.

Як засвідчує практична робота, студенти справляються з досить серйозними практичними завданнями. Крім того, вони виконують іноді конкретні види діяльності у реальних умовах, і цілком закономірно, що результати їх аналітичної роботи відображаються у курсових та дипломних проектах.

Так, скажімо, студентка 5 курсу О.П. протягом трьох років досліджувала проблему "Особливості індивідуальної педагогічної роботи з дітьми-інвалідами". На 2 курсі вона ознайомила з практичним досвідом роботи педагогів шкіл, соціально-педагогічних відділів по роботі з дітьми-інвалідами; на 3 курсі студентка, переборюючи внутрішній страх (після відповідного тренінгу), зробила спробу продублювати діяльність педагога в окремих видах роботи з такими дітьми, здійснивши при цьому під керівництвом викладача вищого навчального закладу ґрунтовний аналіз як діяльності педагога, так і власної. Важливим фактом в аналітичній роботі було прагнення студентки з'ясувати причину відсутності внутрішньої довіри до людей дитини-інваліда.

З'ясувалося, що невпевненість у собі, присутність постійного прояву жалості, а не доброти з боку дорослих у спілкуванні перетинало шлях до моральної гармонії двох людей: дитини і вихователя.

В такій ситуації керівникові проблемної групи доводиться на першому етапі навчити студентів теоретично готуватися до наукової діяльності в реальних умовах морального виховання особистості. Ці питання розглядаються на практичних заняттях при вивченні курсів "Технології виховної діяльності" чи "Методика виховної роботи", під час проведення лабораторних занять, в індивідуальній роботі.

На другому етапі здійснюється навчання студентів накопичувати дослідницький матеріал, зібраний при включенні їх у різні форми позааудиторної роботи та під час педагогічної практики; при проведенні ними серед школярів і студентів анкетування, інтерв'ю; вивчення особливостей процесу морального виховання в різних соціальних групах.

На третьому етапі студенти переходили до оволодіння методиками перевірки окремих гіпотез, проведення експерименту чи його частини; здійснення практичної діяльності, під час якої проявляються власні моральні якості та рівень готовності студента до проведення цього виховного напрямку зі школярами; удосконалення вмінь володіти аналітичними методами.

На четвертому етапі студенти навчаються робити науково обгрунтовані висновки на основі одержаних результатів після проведених ними досліджень, вчать розробляти методичні рекомендації щодо організації морального виховання різновікового контингенту, розробляти програми індивідуальної роботи, спрямованої на моральне становлення особистості.

Починаючи роботу з формування моральних якостей студентів, ми вважали за доцільне вести їх до вирішення цієї проблеми спочатку через звичні традиційні форми навчання: лекції (з філософії, психології, педагогіки, етики, педагогічної етики), практичні та лабораторні заняття з циклу психолого-педагогічних дисциплін, поступово стимулюючи перехід до пошуково-творчої діяльності. Скажімо, студенти педагогічного факультету, виявивши

індивідуальні інтереси дітей-сиріт (це учні першого класу), запропонували підготувати для них на лабораторних заняттях з трудового навчання ляльки - дійові персонажі для створення дитячого лялькового театру. При цьому для першої "випробовуючої" групи було підготовлено казку "Кицькин дім", що сприяло тому, що на базі притулку для дітей-сиріт протягом двох років функціонував дитячий театр, де організаторами виступили студенти педагогічного факультету. Загалом через цей самодіяльний театр пройшло біля трьохсот дітей.

Специфічною формою НДР виявилось проведення студентами комплексу виховних форм роботи з дітьми вулиці, з дітьми інвалідами, розробка окремих етапів цієї роботи, узагальнення її результатів і оприлюднення на семінарських заняттях у вигляді підготовлених рефератів, курсових та дипломних робіт. При цьому тематика курсових робіт проектувалася у відповідності до вимог сьогодення та регіональних особливостей життєдіяльності дітей. Така поетапність роботи виявлена нами у педуніверситеті імені М.П.Драгоманова. Це дозволяло вивести студентів на більш самостійну пошукову діяльність, яка активізує не лише наукові здібності кожного з них, а й осмислення тих моральних категорій, суть яких вони вивчали у вищому навчальному закладі і прагнули розвивати у школярів різного віку.

На першому етапі НДР студентів, в центрі уваги якої стоять проблеми моральності, морального розвитку, морального становлення, використовується такий вид дослідницької роботи, як складання анотацій, висновки про моральну поведінку конкретного учня, рецензування спеціально відібраної літератури, переглянутих фільмів, рецензування змісту позанавчальної роботи і особливостей взаємодії вчителя і учнів в умовах школи. В цей же період ми вважали за доцільне доручати студентам Херсонського педуніверситету завдання провести анкетування чи опитування школярів, вчителів з метою виявлення розуміння суті моральних категорій, мотивів моральних вчинків, значення їх у житті кожного респондента. Результати такої діяльності певною мірою активізують і поглиблюють у студентів не лише правильне розуміння

моралі як загальнолюдської якості, а й осмислення ними власних моральних якостей та особливостей їх прояву в реальних умовах життєдіяльності.

Так, наприклад, реферат, підготовлений студентом В., на тему "Мотиви аморальних вчинків" був прочитаний на одному із засідань гуртка і дозволив решті студентів ознайомитися з новими категоріями моральності. При цьому були розкриті першопричини, мотиви аморальної поведінки. На думку студента-дослідника, помітно простежуються чіткі прояви двох рівнів, двох груп мотивів. Ця думка свого часу була висловлена відомим психологом В.К.Демиденком, який підкреслював, що в сучасних умовах "суспільні мотиви моральних вчинків поступаються перед особистісними мотивами" [60, с.20]. А оскільки суспільство і особистість перебувають у постійному взаємозв'язку і взаємозалежності, то, без сумніву, й зазначена група мотивів не може функціонувати окремо.

Що ж стосується аморальних мотивів вчинків, то вони не відображають інтересів суспільства, а обмежуються особистісними інтересами, причому в основному егоїстичного характеру (назло комусь, прагнення возвеличити свою особу, ненависть до когось, прагнення відплатити за заподіяне зло). Обговорення виявлених у процесі дослідження мотивів аморальної поведінки водночас спонукає студентів до аналізу і самоаналізу моральних проявів, акцентуації на тих, які найбільше імпонують тій чи іншій особі чи професії вчителя в цілому.

Іноді висновки, рецензії, виявлені аспекти окремої моральної чи аморальної поведінки можуть викликати в аудиторії дискусію, що сприяє більш усвідомленому засвоєнню набутих знань, необхідних педагогові у подальшій практичній діяльності. За умови такої організації науково-дослідницької роботи кожен студент у групі може виступати в ролі дослідника одного із питань, саме того, яке цікавить того чи іншого студента. При цьому такі ситуації виступають оптимальними умовами для прояву студентами власного творчого, розумового та духовного потенціалу, який знаходить своє відображення на більш високому

рівні діяльності студента - участі в проблемних групах, наукових об'єднаннях тощо.

Як засвідчують результати формуючого експерименту, такий підхід до організації дослідницької роботи студентів (звичайно, за умови дії інших напрямків морального виховання) значно підвищує самостійність студентів у розвитку власних моральних якостей, формує їх об'єктивну позицію щодо власної поведінки і вчинків. На другому етапі студенти попадають в реальні умови, вони мають змогу зібрати необхідні матеріали, факти, проводити відкрите спостереження, анкетування, інтерв'ю.

Діяльність студентів у різних соціальних мікрогрупах розпочинається з постановки конкретних педагогічних завдань. Виходячи з того, що студенти вже оволоділи основними завданнями, методами і засобами виховання особистості на основі вивчення психолого-педагогічних навчальних дисциплін, кожен з них має змогу вибрати конкретні об'єкти практичної діяльності і ознайомитися з особливостями морального виховання учнів в окремих школах, чи позашкільних закладах. При цьому вони здійснюють аналіз як науково-методичної, так і практичної діяльності вчителя саме в тому аспекті, який їх цікавить, визначає і перевіряє ті фактори у структурі виховної діяльності, які особливо посилюють дієвість виховного процесу у плані морального виховання школярів. Ці кроки майбутніх педагогів як науковців досить чітко контролюються, результати їх наукових узагальнень аналізуються, визначається мета перспективи наукової діяльності студента, здійснюється корекція гіпотези та методів подальшої роботи як учасника тієї чи іншої проблемної групи. При цьому варто зазначити, що НДР студентів тісно пов'язана як з практичною діяльністю вчителя саме у виховному процесі, так і з науковою діяльністю педагогів та студентів вищого навчального закладу, що супроводжується подальшим аналізом результатів роботи і визначенням ефективних методів морального виховання у школі, які є складовими у загальному комплексі засобів становлення особистості.

Результати роботи при цьому використовуються у практичній роботі педагога, що дозволяє поглибити логіку, достовірність окремих передбачень, доцільність окремих видів діяльності у моральному вихованні особистості. В такій ситуації студенти виконують завдання такого характеру: 1) виявляють домінуючі форми виховної роботи, спрямовані на формування саме моральних якостей особистості школяра; 2) виявляють ефективні засоби впливу на моральне становлення школярів; 3) визначають, до яких видів діяльності при цьому тяжіють школярі, схильні до аморальних вчинків тощо.

Було проаналізовано 510 відповідей студентів філологічного та педагогічного факультетів. В результаті чого виявлено, що серед форм, які домінують у виховному процесі в загальноосвітніх школах, можна назвати такі: бесіда (213 педфак і 301 філологі), дискусії (298 філологі), зустрічі (11 і 263), тематичні ранки, вечори (145 і 239), тематично орієнтовані ігри (63 і 41).

Стосовно виявлення ефективних засобів впливу на моральне становлення особистості школяра, то на результат студенти вийшли, використовуючи метод інтерв'ю (Що ти взяв для себе з цієї виховної діяльності у плані розвитку власних моральних якостей?). Відповіді учнів початкових класів (78 осіб) характеризуються тим, що у них відзначається “яскравість дії, було гарно, був хороший настрій, одержав подарунок” тощо. Тобто, наявна фіксація впливу, що характеризується “приємністю” відчуття особистістю.

Результати інтерв'ю серед учнів середніх класів відзначаються тим, що вони більш конкретно зафіксували відповіді і не лише на емоційному рівні, а й на рівні виявлення морального відчуття почутого, побаченого, хоча й ці відповіді буди дещо узагальненими. У двох восьмих експериментальних класах (шк.№54) студенти готували разом з учнями тематичний вечір на тему "Я-людина!" У процесі його підготовки студенти визначили завдання для кожного з учасників і для окремих мікрогруп. Школярі вивчали життя окремих людей, аналізували власні вчинки, добували цікаві факти з історії життя видатних осіб, аналізували факти, коли здійснення морального чи аморального

вчинку ставало добром, істиною підтримкою чи злом, брехнею і підлістю по відношенню до іншої людини.

Учасники експерименту зробили чимало замальовок, проаналізували значну кількість біографій, провели розмову з людьми старшого покоління тощо. І в основу вечора було покладено ідею, що "Тільки та людина може бути Людиною, яка живе за законами загальнолюдської моралі". Матеріали (у вигляді методичних рекомендацій) використовувались студентами пізніше, під час педагогічної практики, на лабораторних заняттях з методики виховної роботи. На цьому етапі прояв дослідницьких умінь студентів нерозривно пов'язаний з їх навчальною підготовкою. Зроблена спроба замкнути всі ланки у загальному ланцюгу становлення спеціаліста з високими моральними якостями: використати виявлені у дослідницькій роботі "білі плями", щодо прояву професійно-моральних якостей студентів з метою корекції виховної роботи з ними у навчальному закладі. Тому в подальшій роботі вносяться корективи у зміст і форми позанавчальної діяльності студентів, організовується цільове спостереження студентів за змістом і організацією роботи вчителів у старших класах, педагогів у позашкільних навчально-виховних закладах та центрах соціально-педагогічної допомоги підліткам і молоді з цільовою установкою на їх аналіз, рецензування змісту, методичних прийомів та акцентуацією на моральному розвитку особистості.

Це, безперечно, впливає як на рівень сформованості умінь вести НДР студентами, так і на усвідомлення ними нової сфери життєдіяльності кожної людини, де моральні якості знаходять своє найповніше вираження. При цьому вони підходять до тієї межі свого розвитку, коли можуть самостійно вибирати проблему дослідження, розробляти проект власної діяльності, визначаються у виборі конкретної проблемної групи, зокрема тієї, яка досліджує різноманітні аспекти виховання особистості.

На третьому етапі студенти під керівництвом педагога остаточно визначаються у виборі проблеми дослідження, розробляють методику дослідження, перевіряють гіпотезу, здійснюють підготовку курсових робіт,

пов'язаних з питанням виховання, і зокрема морального, та організовують практичну перевірку своїх методик у практичній діяльності. Крім того, було розроблено систему завдань, яка відображає зміст і структуру теоретичної і практичної підготовки студентів до виховної роботи, котра потребувала прояву дослідницьких умінь в галузі теорії і методики виховання на рівні синтезу і аналізу, що дозволяло кожному студентові вийти на результати, пізніше відображені в курсових та дипломних роботах. Наприклад, студенту пропонується здійснити: вивчення одного учня; визначення приблизний перелік питань, які пропонуються учням; здійснити характеристику двох учнів, які були включені в один із видів діяльності, де потребувався прояв певних моральних якостей; виявити чи змінюється статус учня залежно від його моральних (чи аморальних) вчинків.

Виходячи з цілей цієї роботи, для студентів були розроблені і уточнені спеціальні завдання:

- проаналізувати один із видів виховної діяльності, що організовано у вузі чи у школі, при цьому аргументувати свої міркування чи судження;

- скласти орієнтовний план спостереження за однією із форм виховної діяльності (класу чи групи), розкриваючи суть і цінність його у моральному вихованні особистості;

- здійснити оцінний аналіз педагогічного впливу однієї із проєктивних форм виховної діяльності на моральне становлення особистості;

- спроектувати конкретну форму виховної діяльності, яка має чітке спрямування на розвиток моральних якостей особистості з урахуванням особливостей життєдіяльності конкретних вихованців;

- здійснити взаєморецензію проєктованих студентами форм виховної діяльності.

Виконання цих завдань дозволяє передбачати не лише вияв практичного рівня підготовки студентів до виховної діяльності, але й виявлення рівня їх готовності до аналітичної діяльності та до проведення науково-дослідницької роботи саме у цій площині: виховання моральної особистості. Хоча на

першому-другому році участі студентів у проблемних групах результати їх мають в основному реферативний характер, проте у них розвивається професійний інтерес до обраної проблеми, як найбільш гострої і болючої на сьогодні в галузі освіти.

Вихід частини студентів на вищий рівень - виконання дипломної роботи - можливий за умови індивідуалізації роботи із студентами ” у змістовому та процесуальному плані”. Йдеться перш за все про індивідуальне навчання студентів педагогами-керівниками методами дослідницької роботи взагалі і відповідного напрямку зокрема, сприяння поглибленому засвоєнню певних теоретичних положень, тобто здійснюється корекція діяльності студента з метою розвитку його здібностей і знань та виховання його як майбутнього спеціаліста, який відповідає нормам професіоналізму та соціальної моралі.

В результаті дослідницької роботи студенти представляють матеріали, в яких розкривається ефективність педагогічної дії окремих факторів у моральному вихованні; результати перевірки в дії окремих методик, спрямованих на моральне виховання особистості: розкривається, за якими параметрами ці методики спрацьовують повністю, а де досить помітно спрацьовують "гальма" у вихованні.

Вивчаючи матеріали роботи студентів, проводячи бесіду з учасниками різних проблемних груп, аналізуючи їх виступи на конференціях, ми дійшли до висновку, що такий вид науково-творчої діяльності ефективний не лише у плані оволодіння студентами теорією і практикою дослідницької роботи, але й у плані їх морального виховання.

їх виховне значення ми бачимо:

- у вивченні закономірностей і наукового підґрунтя морального становлення особистості, що сприяє актуалізації процесу аналізу власних моральних якостей;

- у формуванні творчих мікрогруп, які об'єднані на вирішенні об'єктивно важливої і корисної справи для себе і для інших,

- у соціально-корисній діяльності, спрямованій на проектування і реалізацію спеціальних виховних форм, зміст яких передбачає і прогнозує актуалізацію тих чи інших моральних якостей особистості школяра і самого студента.

З метою здійснення об'єктивної оцінки даної форми діяльності щодо морального виховання студентів вважаємо за доцільне розглянути підготовку студентів до практичного вирішення проблем морального виховання особистості з позиції використання ними різних форм НДР. Для цього студентам пропонується, наприклад, оцінити, за якими напрямками вони підготовлені до здійснення науково-дослідницької роботи з проблем морального виховання. Студентам запропоновано десять показників щодо їх можливої готовності. Це:

- 1) теоретичні знання з проблем морального виховання;
- 2) практичні уміння щодо здійснення цього процесу;
- 3) вміння користуватися науковою, методичною та спеціальною літературою;
- 4) володіння методиками вивчення моральної вихованості школярів;
- 5) вміння здійснювати методичну роботу з формування моральних якостей (розробляти індивідуальні плани, прогнозувати результати, аналізувати поведінку, добирати для вихованця конкретні види діяльності);
- 6) вміння застосувати результати НДР з даної проблеми в навчально-виховному процесі;
- 7) вміння вирішувати завдання щодо індивідуального розвитку моральної особистості у різних соціумах;
- 8) володіння засобами актуалізації особистості окремих моральних якостей адекватно до ситуації,
- 9) вміння знаходити оптимальний варіант прояву моральної поведінки;
- 10) вміння передбачати результативність впливу на об'єкти морального виховання різноманітних педагогічних засобів.

Студентам пропонувалося оцінити ці ознаки за п'ятибальною шкалою: 5- відмінно; 4- добре; 3- задовільно; 2 - незадовільно; 1- погано.

Оцінювалися студенти четвертих курсів чотирьох вибірок (246 осіб). Результати, одержані під час опитування, представлено на малюнку 2.1. Тут числа виражають середній бал з кожного параметру.

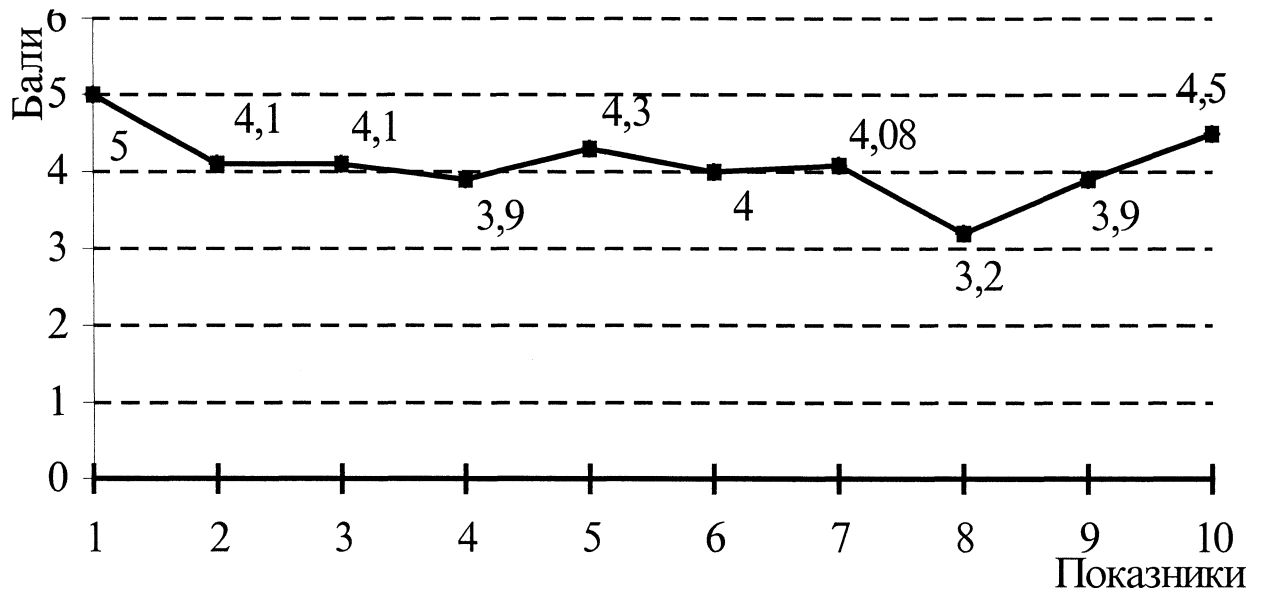

Рис. 2.1 Результати опитування студентів щодо їх готовності до дослідницької роботи

При цьому чітко простежується досить висока оцінка НДР щодо формування у студентів теоретичної бази у плані морального виховання (5,0); формування вміння користуватися науково-методичною та спеціальною літературою з проблем морального виховання (4,1); вміння розв'язувати завдання щодо індивідуального розвитку моральної особистості у різних соціумах (4,08). Найнижчу оцінку одержав такий параметр, як володіння засобами актуалізації окремих моральних якостей особистості адекватно до ситуації (3,2).

Ці показники сприяли здійсненню корекції окремих напрямків у науково-дослідницькій роботі зі студентами. Були актуалізовані окремі форми роботи, які мали допомогти студентам виконати поставлені завдання в реальних умовах щодо розвитку моральних якостей як у школярів, так і власних. Такими формами стали: вивчення і аналіз поведінки, вчинків окремої особистості та аналіз результатів; вибір і аргументація методики роботи з конкретною особою;

доручення виконання індивідуальної роботи; створення соціально-педагогічних ситуацій для пошуків прийомів актуалізації тих чи інших моральних якостей тощо. Думається, що у практиці можуть бути й інші організаційні форми, які б стимулювали розвиток у студентів моральних якостей за допомогою НДР, але ті з них, які були нами апробовані, мають цілковите право на своє існування. При цьому проблема морального виховання студентів дозволяє педагогізувати науково-дослідницьку роботу і повернути її у професійне русло за умови взаємодії можливих форм НДРС та навчально-виховного процесу у позааудиторній роботі.

2.3. Способи активізації процесу морального виховання студентів

Процеси формування і розвитку моральних якостей людини взаємопов'язані. Формування моральних якостей студентів, як прояву новоутворень, базується на розвитку раніше сформованих. У загальному процесі розвитку студента доцільно розмежовувати зміну потреб рівня прояву моральних якостей (сили, активності, інтенсивності) і суті моральної поведінки, тобто розширення кода інтересів, вчинків, в яких можуть проявлятися чи активізуватися певні моральні якості. Аналіз літератури та хід нашого дослідження, одержані в ньому емпіричні дані дозволили визначити основний принцип формування і розвитку моральних якостей - діяльнісний.

З позиції вимог сучасної педагогіки, яка розглядає виховання як участь в самореалізації і саморозвитку особистості, воно виступає як широке, не прогнозоване поле міжособистісних відносин (але не однобічного впливу на базі ідеалу), у процесі яких формується і розвивається цілісна культура особистості, як творче оволодіння вихованцем соціокультурним досвідом за допомогою форм міжособистісного спілкування. Тут доречно сказати і про те, що діяльність у процесі якої відбувається пізнання і розвиток моральних цінностей (морально-естетична діяльність) багатьма дослідниками визначається як прилучення до дії, завдяки чому відбувається взаємодія. А сама діяльність при цьому будується за законами спілкування [11, 66, ПО, 134, 144, 147]. Ми вважаємо, що у широкому розумінні формування моральних якостей швидше відбувається у формі спілкування (як суб'єкт-суб'єктна взаємодія), ніж у формі чистої діяльності (суб'єкт-об'єктної взаємодії), оскільки взаємодіючи з моральними цінностями, людина взаємодіє зі створеними і зафіксованими іншими людьми моральними цінностями. Тому розширення сфери взаємодії особистості через різні форми діяльності - важливий шлях розвитку її моральних цінностей.

Оскільки моральні цінності є досить глибинним утворенням у структурі особистості, оскільки моральністю особистості може стати лише те, що

ціннісно для неї і внутрішньо нею сприймається, то під час організації педагогічного впливу на цю внутрішню сферу особистості неможливо не зважати на її реальний духовний стан як першооснову подальшого морального розвитку (моральної потреби, рівень самопізнання, ціннісні орієнтації тощо) і не використати при цьому як головний засіб такого впливу її здатність до рефлексії, вибору, саморозвитку, самовдосконалення, формування соціального "Я". Кінцевим результатом позитивно-емоційних педагогічних впливів на особистість студента і є власне її перехід до рівня самовдосконалення, саморозвитку як моральної особистості. Можна сказати так: здійснюючи вплив на особистість з метою підвищення рівня її моральних якостей, ми вважали за доцільне у практиці відкинути принципи суб'єкт-об'єктної взаємодії і всі процеси виховання здійснювати за принципом суб'єкт-суб'єктних форм взаємодії в системі студент-студент, студент-група, студент-індивід, студент-педагог. Якраз конкретизація суті цих принципів у різноманітних формах і прийомах педагогічного впливу на особистість майбутнього вчителя і має забезпечити процеси зростання, стабільності його моральних якостей.

Слід зазначити, що всі прийоми і форми такого впливу мають виражатися у певній системі позанавчальної діяльності. Як свідчить практика, окремі епізодичні міри не відіграють суттєвої ролі. Так, скажімо, функціонуючі у багатьох вищих навчальних закладах клуби різного плану, літературні об'єднання, секції покликані в основному (за визначеними їх організаторами цілями) впливати на різні сфери молодшої людини, і в тому числі на розвиток моральної сфери. Такі структури є малочисельними.

В результаті проведених бесід з викладачами кафедр психології, педагогіки, соціальної педагогіки виявлено, що помітних зрушень у розвитку і прояві моральних якостей не відбулося навіть після введення на деяких факультетах спецкурсу "Соціалізація особистості в сучасних умовах розвитку освіти". І власне, якщо "не спрацьовує" виховна система з конкретною соціальною установкою, то навіть добре розроблені і прочитані спецкурси не дають прогнозованих результатів, про що свідчать відповіді після інтерв'ю зі

студентами та педагогами. Більшість з них висловлює думку, що позааудиторна робота в основному спрямована на діяльність студентів взагалі і носить досить виразну професійну орієнтацію.

Крім того, ці способи морального розвитку студентів не використовуються в контексті, в загальній системі. Їх низький рівень результативності може, на нашу думку, пояснюватись часто досить помітною заформалізованістю, притаманною для більшості офіційних інфраструктур, і відсутністю педагогів, здатних проектувати цікаву, змістовну і цілеспрямовану роботу з морального виховання, здатних розробити у студентів інтерес і активне прагнення оволодіти моральною культурою.

Вивчення досвіду кількох вищих педагогічних навчальних закладів (Київський, Херсонський, Волинський університети) дозволяє зробити висновок - що, хоча і функціонують певні форми організації різноманітної позааудиторної діяльності студентів (що вважається головною детермінатою розвитку особистості майбутнього спеціаліста), цілісна система цієї роботи на рівні окремої особистості в навчальних закладах в основному відсутня. Із того, що наявність різноманітних видів діяльності не дає очікуваного результату у площині морального виховання студентів, можна сказати, що ці форми роботи і види діяльності, очевидно, не викликають у них інтересу, оскільки не забезпечується суб'єкт-суб'єктна позиція самих учасників виховного процесу. Можна думати також, що погляд на моральний розвиток студента лише з позицій діяльнісного підходу є дещо обмеженим, і варто виходити з того, що поглиблення змісту спільної діяльності, якість і ефективність виховання досягається не збільшенням серії заходів, а, перш за все, розвитком творчого характеру взаємодії суб'єктів діяльності. При цьому особливу роль відіграють адекватні способи самоактуалізації у спілкуванні і діяльності та активні форми і методи позааудиторної роботи зі студентами.

Зважаючи на те, що студенти першого курсу в нових умовах вступають у нові взаємовідносини, відбувається процес їх адаптації. Цей процес спонукає до переоцінки особистісних цінностей, мотивів і бажань. Саме цей період, коли

спостерігається певна особистісна нестабільність, деяка переорієнтація особистісних цінностей, помітна сензитивність особистості до заданих новим оточенням норм і цінностей, необхідно використати для активізації її розвитку в бажаному напрямку, пропонуючи моральні якості через різні види діяльності. При цьому зміст і характер життєдіяльності у вищому навчальному закладі оцінюється студентами як такий, що є значно цікавіший, порівняно зі школою. Важливо в такій ситуації закріпити ці уявлення студентів уже в перші дні їх перебування у навчальному закладі, задаючи відповідний характер і рівень складності змісту життєдіяльності і використовуючи актуальну в цей час потребу особистості у самоствердженні.

Практичний досвід і спостереження дозволили зробити висновок, що, оскільки ще чітко не визначились загальногрупові цінності, то їх можна "вносити" ззовні, розраховуючи, що вони стануть своєрідним поштовхом в активізації інтересів і потреб студентів і будуть сприйматися ними як цінності, які пред'являються новими умовами життєдіяльності. Виявилось, що при таких підходах моральні цінності дійсно досить легко сприймаються групою, оскільки педагог, котрий формулює дані цінності, асоціюється у студентів з інститутом в цілому, з його моральними нормами і цінностями. Бажання відповідати цим нормам стало для більшості студентів стимулом, поштовхом до самоаналізу, що з'ясувалося пізніше у бесідах зі студентами під час проведення тематичних розмов "Поговоримо при свічках", "Я - Ми" та ін. Студенти відзначали, що проведення таких тематичних розмов, де кожен міг вільно висловлювати свої міркування, розповісти про найбільш важливі для нього проблеми, примусили їх задуматися про себе, про свої плани, стиль поведінки. Під час цих тематичних "розмов" у групі було прийнято рішення бути чесним у ставленні один до другого, принциповим, але не прискіпливим, доброзичливим і відвертим. Звичайно, не всі висвітлені плани і побажання були реалізовані і підтримувалися в подальшому житті групи, проте на перших порах життєдіяльності вони відіграли досить позитивну роль у моральному становленні студентів, у стабілізації норм моральної поведінки.

Спостерігаючи за тим, як більшість студентів ставиться до організації різних видів позааудиторної діяльності, ми виявили, що вони прагнули якнайповніше проявити свої знання і уміння в конкретній справі, утверджуючи своє "Я". Багато з них при цьому функціонували мов би в "зоні" власного найближчого розвитку. Очевидно, що в таких ситуаціях суттєву роль відіграло прагнення конкретної особи до визнання, позитивної оцінки їх дій і вчинків іншими, самоствердження. Студенти висловлювали думку, що у них був інтерес до різних форм роботи: зустрічей, дискусій, робота з дітьми вулиці, допомога дітям інвалідам ("Книга в твоєму домі"), бесіди біля свічки, конкурси в групі і з дітьми дитячого будинку, і самоатестування з аналізом власної поведінки, ставлення до людей, і висловлення з приводу бачення своєї майбутньої професії та себе як особистості у суспільстві. Не можна не звернути увагу на розуміння студентами самого поняття "Моральна особистість" - цінність, установка на необхідність прояву доброти, відповідальності, людяності, взаємоповаги у людських стосунках.

В результаті такої чи подібної роботи у групі можна було бачити, що на старших курсах ці групи вигідно вирізнялися на фоні інших академічних груп не лише певними моральними позиціями, стилем стосунків і поведінки, а й досить виразною соціальною активністю та чималим діапазоном інтересів і щирим моральним кліматом. Звичайно, ми не ідеалізуємо проведену роботу в групах у плані остаточного морального становлення студентів у період адаптації в нових умовах їх життєдіяльності. Але водночас ми переконані, що певний вплив така організація життєдіяльності студентів у період їх адаптації здійснює не лише на процеси групової інтеграції, інтенсифікуючи їх, а й на конкретну особистість у плані активізації процесів її рефлексії та орієнтації на певний рівень взаємостосунків, моральних позицій, діяльності, який сприймається особистістю як такий, що диктується новими умовами. Передбачення, що період адаптації першокурсників є досить сприятливим і сензитивним у плані педагогічного впливу на особистість, відіграло суттєву роль при визначенні нами умов проведення формуючого експерименту.

Специфіка об'єкта дослідження - моральне становлення особистості, його складність, глибинність у структурі особистості не дають нам права ставити не зовсім реальне завдання: сформувати цілісну моральну особистість, здатну проявляти усі (в комплексі) моральні якості, притаманні майбутньому вчителю.

Ми уже зазначали, що формування і розвиток моральних якостей - це не одномоментний акт, а досить тривалий процес. Можна сказати, що він практично збігається з процесом формування самої особистості. Інша справа, що за допомогою певної системи прийомів і педагогічного використання певних факторів можна впливати на процес формування моральних якостей студентів з метою їх активізації. Але, на нашу думку, організацію такої системи може здійснити чималий дослідницький колектив. На даному етапі дослідницької роботи при визначенні завдань і умов формуючого експерименту ми вважали за доцільне звузити його межі. І головним завданням дослідження стала необхідність сформувати потребу у прояві моральних якостей при взаємодії з людьми різних мікросоціумів. Вибираючи саме цей аспект як основний напрямок дослідження, ми виходили з того, що: виявлена необхідність корекції визначених якостей з позицій змістовності; взаємодія має величезне значення у педагогічній діяльності і тому необхідно підвищити культуру моралі і поведінки майбутнього вчителя; спостерігається суттєва роль взаємодії суб'єктів у розвитку моральної особистості (можна передбачати, що впливаючи на потреби прояву моральних якостей у взаємодії, їх характер і зміст, ми можемо впливати на подальший розвиток особистісних утворень). Головну роль у цьому виборі зіграв факт лідерства у загальній структурі особистості саме особистісних моральних якостей і саме у взаємовідносинах.

Виходячи з твердження, згідно з яким кожна нова якість особистості має формуватися і розвиватися на базі уже більш стійких якостей, ми передбачали, що, сприяючи розвитку взаємовідносин студентів з суб'єктами різних мікросоціумів, ми можемо у ролі супровідного, фонового ефекту виявити деякі зміни щодо прояву моральних якостей в цілому. Вище ми наголошували, що домінування у студентів потреб щодо прояву моральних якостей у взаємодії,

взаємовідносинах у поєднанні з тією роллю, яку відіграє взаємодія у загальному розвитку особистості, що є сприятливою умовою для організації педагогічного впливу на моральність особистості студента.

Маючи на увазі необхідність корекції потреб взаємодії у діяльності студентів у плані їх поглиблення і змістовності, ми вважали за доцільне зупинитися на процесі залучення активних методів позааудиторної роботи, які посилювали розвиток моральних якостей майбутніх учителів.

Відомо, що позанавчальна діяльність має нестандартний характер і сприяє прояву потреби у самовдосконаленні. Важливою умовою підвищення її ефективності є багатство форм і методів її здійснення, використаних у комплексно-цільовій системі. При цьому необхідно враховувати, що позааудиторна діяльність є по суті повсякденною практикою студентів, у процесі якої здійснюється, з більшим чи з меншим успіхом (в залежності від рівня організації), оволодіння основними компонентами моральної поведінки. Під час організації позааудиторної діяльності ми надавали їй цілеспрямованого, перетворюючого і творчого характеру, наповнюючи конкретним соціальним і професійно значущим змістом. Кожен студент, включаючись у той чи інший вид діяльності, ставав суб'єктом виховного процесу.

Як ми уже зазначали, у процесі розвитку моральних якостей майбутнього вчителя суттєве значення має виховання інтересу до соціально-педагогічної і професійної інформації, здатності вільно орієнтуватися у потоці повідомлень на теми виховання, розвитку школяра і дорослих. Педагогічна інформація сприяє розширенню світогляду студентів (шляхом знайомства з новими досягненнями у психолого-педагогічній науці, вивчення досвіду вчителів-вихователів), розвитку професійно-педагогічного мислення. Виходячи з цього, і були визначені конкретні завдання:

- розширення і поглиблення педагогічних знань студентів з проблем морального виховання;

- розвиток інтересу і формування потреб щодо самовдосконалення і самореалізації як моральної особистості;

- формування у майбутніх педагогів умінь і навичок здійснювати виховну роботу спрямовану на розвиток моральних якостей школярів;
- закріплення набутих знань, умінь і навичок роботи з окремими людьми, проявляючи у взаємодії з ними певні моральні якості;
- поглиблення уявлень студентів про соціальну роль і функції морально сформованої особистості вчителя;
- забезпечення позитивної установки студентів на розширення і самовдосконалення моральних якостей;
- формування потреби працювати над собою з метою удосконалення професійних якостей і рис як майбутнього вчителя, так і як носія комплексу моральних якостей.

В основу експериментального дослідження були покладені такі положення:

- утвердження власного "Я" як моральної особистості у взаємодії з іншими людьми - важливий фактор розвитку особистості; при організації взаємодії студентів необхідно забезпечити такий їх характер, коли актуалізуються і поглиблюються процеси самопізнання, зіставлення себе з власним "Я" і з оцінкою оточуючих;
- стратегія суб'єкт-суб'єктної взаємодії є основною умовою розвитку моральної особистості, оскільки лише у двоєдиному процесі розгортається процес взаєморозкриття, взаєморозвиток, створюються умови для саморозвитку;
- щоб процес взаємодії у діяльності студентів міг мати розвиваючий характер щодо конкретних моральних якостей особистості, необхідно здійснювати педагогічне управління ним, актуалізуючи всі його виховні функції;
- активне позитивне ставлення студентів до педагогічної професії доцільно використати як стимул до підвищення їх моральної культури;

- необхідність включення кожного студента в суб'єктну позицію, щоб вони самі були ініціаторами, організаторами і творцями процесу міжособистісної взаємодії, сприятливої у плані морального розвитку;

- прагнення людини вступати у взаємодію з певним колом людей, з певним мікросоціумом, тобто потреба діяти спільно у конкретному середовищі з'являється лише за умови забезпечення емоційної та моральної комфортності кожного з учасників (мається на увазі не моральний емоційний спокій, а взаємне позитивне ставлення до моральної поведінки і до положення суб'єкта у мікрогрупі);

- взаємодія має бути змістовною, проблемною і давати особистості можливість для вирішення своїх внутрішніх проблем; характер взаємодії має створювати атмосферу емоційного співпереживання, взаємної довіри і поваги до партнера у спільній діяльності;

- зважаючи на те, що підґрунтям до появи і розвитку моральних якостей особистості є його внутрішня свобода (свобода мислення, незалежність стереотипів, бажання і вміння робити вибір, моральні установки), то характер взаємодії має бути невимушеним, виконувати своєрідну терапевтичну функцію, надавати можливість особистості самоактуалізуватися;

- роботу з розвитку моральних якостей студентів необхідно розпочинати в період адаптації першокурсників до нових умов, як найбільш сприятливий для такого розвитку;

- оскільки одним із ефективних засобів морального розвитку є різні форми роботи і різноманітні види діяльності, то доцільно робити її зміст і характер фундаментом розвитку моральної особистості;

- зміст взаємодії студентів має надавати можливості для прояву не лише їх моральних якостей, але й інших сформованих якостей духовної особистості.

В ролі експериментальних груп було вибрано одну групу філологічного факультету, одну групу педагогічного та одну групу соціально-гуманітарного факультетів.

Вивчення рівня розвитку потреб щодо прояву моральних якостей у взаємодії і одержання деяких даних про інші духовні якості студентів на початку експериментальної роботи (див. § 1.2) показало, що потреби щодо прояву моральних якостей є домінуючими у студентів-першокурсників на всіх трьох факультетах. Загальна картина ціннісних орієнтацій, переваг в об'єктах діяльності, мотивів діяльності і взаємодії в цілому повторюється.

Особливо близькими виявилися дані, одержані на педагогічних факультетах двох вищих навчальних закладів, і соціально-гуманітарному Національного педагогічного університету (м.Київ). Це наближення можна пояснити, з одного боку, однаковим рівнем освіти, близькими демографічними характеристиками (18-20% з міста), подібністю актуальної життєвої ситуації (перший рік навчання). З другого боку, вони близькі, очевидно, ще за складом групи (на педагогічних факультетах 98-99% дівчат). Так, скажімо, і на педагогічному, і на соціально-гуманітарному факультетах при вивченні реального стану моральної вихованості з'ясувалося, що домінуючими виявилися такі якості, як "справедливість" (76,3%) і "доброта" (42,5%).

Не зупиняючись детально на деяких даних одержаних на констатуючому рівні (див. додаток А), зазначимо, що показник чітко виражених "моральних якостей" у студентів філологічних факультетів помітно вищий, ніж у студентів педагогічних факультетів, але обидва вони відрізняються за всіма показниками на соціально-гуманітарному факультеті. Це стосується і якісного, і кількісного показників. Більшість студентів філологічних і соціально-гуманітарного факультетів вважають, що взаємодія з іншими людьми досить потрібна їм і в досить чималій мірі. Вони вважають, що і їх однолітків, і дітей, і людей старшого покоління турбують питання взаємодії, взаємостосунків (58,9%). Найбільшу перевагу у відповідях студенти віддали позиції активної діяльності, особливо за інтересами, де могли реалізуватися їх установки і мотиви, які, на нашу думку, найповніше стимулюють розвиток моральних якостей (41,8%).

В цілому рівень потреб щодо прояву моральних якостей і основні характеристики у студентів експериментальних груп збігаються. Таким чином,

все, що сказано про необхідність змін моральних якостей, їх розвитку, залишається актуальним і для інших груп студентів. При цьому відзначимо, що дані експериментальних і контрольних груп на початку експериментальної роботи також виявилися приблизно однаковими, що стало сприятливою умовою для подальшого порівняння динаміки розвитку моральних якостей у двох групах.

Вважаємо за доцільне наголосити, що, ведучи мову про необхідність організації роботи по розвитку і активізації прояву моральних якостей студентів, ми маємо на увазі не посилення їх чи інтенсифікацію, а переведення їх у більш високий якісний стан, щоб особистість відчувала потребу у змістовній і глибокій морально-етичній взаємодії, взаємодії - обміні моральними цінностями з іншими людьми, а також активізацію розвитку деяких професійних характеристик цих якостей.

Експериментальну роботу, спрямовану на розвиток у студентів моральних якостей (при цьому зберігаючи контроль за розвитком інших цінностей), ми проводили в три етапи. Завданнями першого етапу, який здійснювався в основному у групі передбачалося створити в групі сприятливий мікроклімат для адаптації першокурсників: відчуття ними морального комфорту, створення загальногрупових моральних цінностей, активізація у студентів процесів самопізнання, самоактуалізації з поступовим переходом до взаємодії, взаємопізнання; готовність вирішувати загальне завдання щодо розвитку знань, соціальної орієнтованості, моральної свідомості.

Ці завдання вирішувалися різними шляхами і за допомогою різноманітних методів і прийомів. З самого початку планувалося, що автор дослідження і куратори (учасники експерименту) мають обумовлювати разом із студентами, що цей процес в цілому є добровільним. Але при цьому визначалася мета спеціально організованої роботи: самопізнання себе, розвиток моральної свідомості, виявлення особливостей взаємодії, взаєморозуміння, обмін думками з приводу різних моральних і аморальних проблем.

Для реалізації завдання щодо самопізнання використовувались окремі психологічні методики, які допомагали студентові здійснити самооцінку, самодіагностику (опитувальник А.К.Осницького, незавершені речення, завдання-ситуації, лист до газети). Ці методики дозволяли нам подивитися на студента його очима, водночас зіставляючи об'єктивні міркування і оцінку педагога про цього студента.

Після ознайомлення студентів з результатами проведеної роботи і активного обміну думками з приводу одержаної інформації про себе в обговоренні був зроблений акцент на необхідність прояву низки особистісних моральних якостей переважно у сфері взаємодії, на особливостях впливу цих якостей на характер і суть діяльності людини. Для закріплення повноти одержаної інформації пропонувалися завдання - ситуації, в яких умовно студенти мали приймати відповідні рішення, в яких у тій чи іншій мірі простежується прояв моральної свідомості. З цією метою було використано завдання - ситуацію з моральним змістом: «Щоб ти відповів, якщо ...»

- знав причину (винуватця) конфлікту у групі;
- знав, хто конкретно винен у зриві занять;
- знав, чому не відбулася зустріч з учнями школи - інтернату
- інші варіанти.

Пропонуючи студентам кілька варіантів відповідей (змовчав би, сказав би правду, сказав би правду, якщо б...), ми цим створювали умови добровільності вибору відповіді, але водночас мов би спонукали їх до оцінки чужого вчинку і самооцінки власної моральної позиції. Навіть в такій ситуації студенти не просто аналізують можливий факт, а вибирають норму власної поведінки, проявляють моральну свідомість.

На всьому першому етапі студентам повідомлялися результати аналізу, розкривалися доступні для них механізми взаємодії, шляхи самокорекції з метою самовдосконалення. З цією метою розроблено кілька тем, спрямованих на актуалізацію моральної свідомості і поведінки студентів. Окремі з них

можуть бути використані безпосередньо з студентами, а деякі самими студентами у практичній діяльності з школярами.

1. Індивідуальні особливості людини (особистісний опитувальник Г.Айзенка).

2. Я та інші. Форми взаємодії людей. Самооцінка особистості.

3. Особливості оцінки людини людиною. Гра "Ситуація".

4. Способи корекції взаємодії. Вихід із конфліктної ситуації (гра, дискусія).

5. Професійно-педагогічні особливості взаємодії. Стиль педагогічної взаємодії (застосування рольових ігор).

6. Моральна культура людини. Аналіз моральних колізій, в яких діють умовні персонажі

Пропонувалося розкривати теми не у вигляді лекцій, спеціальних занять, а у вигляді підсумкової роботи на певному етапі діяльності студентів, що дозволяло їм робити більш усвідомлений висновок. При цьому було помічено, що деякі теми більше приваблювали студентів, а деякі менше.

Аналіз результатів цієї роботи дозволив виявити, за підтвердженням самих студентів, що це дало змогу їм глибше зрозуміти проблему моральності у взаємодії з іншими людьми. Окрім того, вирішувалась певною мірою проблема психологічної культури студентів, одночасно актуалізувався інтерес до самоаналізу власної поведінки студента.

Формуючий експеримент дозволив виявити, що важливо саме на цьому етапі допомогти студентові перебороти внутрішню скутість, тому заохочувалась особистісна відвертість, відкритість, довір'я до оточуючих. При цьому постійно акцентувалося на здатності людини бути доброю, справедливою, правдивою, у сприйнятті чужих думок, вчинків, поведінки, що, безперечно, сприяло зняттю психологічного бар'єру у виховному процесі. Найбільш ефективним методом у ситуації розвитку рефлексії студента, розвитку його здібностей і моральної самосвідомості стали рольові ігри. Причому, якщо на початку роботи теми рольових ігор пропонувалися

педагогом, то через деякий час студенти самі активно включалися у розробку тем. Зокрема особливою популярністю користувалися рольові ігри, в яких відтворювались сцени знайомства, сімейні сцени, взаємодії вчитель-учень, людина в незнайомій конфліктній ситуації тощо. У процесі обговорення гри кожен із учасників мав обґрунтувати свою поведінку, позицію, ставлення, власне "захистити" свою роль. Це сприяло не лише поглибленому усвідомленню студентами особливостей моральної поведінки, а й розширенню психолого педагогічних знань, наукової термінології.

Позитивним фактом у грі є те, що в ній активно діють не лише учасники гри, а й спостерігачі, оскільки перед ними постає досить складна проблема: оцінювати і охарактеризовувати не лише ситуацію, а й проаналізувати й оцінити справедливість, вмотивованість поведінки певного студента, як особистості, що проявляє в дії конкретні якості моральної культури. Це сприяло активності обговорення, гра сприймалася не як форма розваг, а як серйозна педагогічна справа.

Поступово в роботі зі студентами вводилася нова методика - відкритого взаємообміну думками з приводу прояву власної моральної культури, моральної поведінки. На жаль, цей метод не спрацьовував, оскільки студенти психологічно не були готові до такої відкритості у спілкуванні. Така "відкритість" простежувалась лише у неформальних і не регламентованих ситуаціях, що сприяло створенню клімату довір'я, спільності, розвитку гуманістичних установок як моральної цінності у взаємодії. Хоча з відповідей студентів експериментальної групи видно, що такий вид роботи їх зацікавив, оскільки вони могли отримувати додаткову інформацію, виробляти в собі уміння спілкуватися чи навіть вільно і переконливо говорити.

І як результат, наприклад, на основі експериментальної групи на соціально-гуманітарному факультеті склалося ядро клубу " Соціальний педагог", а на філологічному об'єднання "Вітрила". Виходячи із складу контингенту цих клубів, ми вважали за доцільне використовувати їх у подальшій роботі, здійснюючи акцентуацію в їх діяльності на окремих аспектах

моральної культури особистості. Передбачалося, що у клубі здійснювалась діяльність не лише заради розвитку власних творчих умінь, що цілком зрозуміло і виправдано, що клубну форму роботи можна було використати для розвитку потреб формування і прояву моральної культури загалом і деяких моральних якостей зокрема.

Цим по суті і розпочинався другий етап формуючого експерименту - **діяльнісний (виконавчий)**, який характеризується активним включенням студентів у різні види діяльності, що потребують прояву окремих моральних якостей як складових моральної культури майбутнього вчителя.

Предметом уваги в цей період стала конкретна робота студентів не лише в клубах, об'єднаннях, а й в реальних умовах школи, позашкільних мікроструктурах. Студент поряд з педагогом чи вчителем навчається виступати співучасником, співорганізатором, співвиконавцем.

Аналіз практики виховання, наявних концептуальних підходів, розкриття історико-педагогічного аспекту проблеми, яку ми вивчаємо, дозволили погодитись з авторами, які основними завданнями визначають розвиток конкретних моральних якостей особистості.

Перше. Формування в особистості понять про ціннісні якості людини, ціннісне ставлення до моральної культури, потреби щодо їх прояву. Шляхи вирішення цього завдання розглядалися нами вище.

Друге. Виявлення і розвиток наявних моральних якостей та їх потенціалу в особистості; реалізація нахилів і здібностей кожної особистості до того, щоб її моральні якості стали надбаннями оточення. Для вирішення цього завдання потребувалося безперечно розширення сфер діяльності студентів і форм роботи, які б сприяли виявленню, прояву та розвитку моральних якостей. Це один бік, а другий - формування у студентів бажання і потреби реалізувати свої моральні якості для блага іншої людини. У зв'язку з цим і потрібні були нам різні клуби, об'єднання, гуртки, педагогічна практика, в яких вихованці могли б випробувати свої сили і не втратити закладені в них основи моральної культури. І суть тут не в тому, щоб змусити студента включитися в той чи

інший вид діяльності. Важливим є можливість виховати в ньому ставлення до моралі як якості соціальної особистості. Водночас діяльність виступає і як спосіб розвитку морально освіченої, морально сформованої людини стосовно інших людей, суспільства, держави і самої себе.

Третє. Розвиток у студентів внутрішньої свободи, здатності до самовизначення, самореалізації, самоорганізації і моральної самореабілітації, формування почуття власної гідності, самоповаги, готовності і здатності до рефлексії. Оскільки виховання моральної особистості не може бути примусовим, то бажання і готовність до морального самовдосконалення і саморозвитку можна розглядати не лише як засіб, але і як мету виховної діяльності педагогів. Досягнути цього можна лише тоді, коли студенти включаються в діяльність особисто вмотивовано. Завдання педагога полягає в тому щоб студент сам висував вимоги, сам ставив перед собою виховні цілі. Для цього він опановує методиками самооцінки, конкретними технологіями аналізу і саморегуляції моральної поведінки.

При цьому, на нашу думку, необхідно вирішувати комплекс завдань при мінімумі виховних засобів. Наприклад, вся діяльність студентів окремої групи може конкретизуватися навколо кількох ключових справ протягом семестру чи навчального року. Тобто йдеться не про кількість, а про якість зроблених справ. Показником моральної зрілості студента як людини, як майбутнього вчителя, члена суспільства в нашому дослідженні є, на наш погляд, функції людяної, доброї, справедливої і відповідальної людини. Але при цьому творчий підхід у виховній роботі має знайти своє втілення в ініціативі самих студентів, у конкретних формах і змісті їх роботи в реальних умовах. Програма морального виховання, зміст і технології в кожній групі можуть бути свої. Причому проектується виховний процес у групі, виходячи із соціально-педагогічного замовлення, на основі формування відповідної системи виховної роботи.

Завданням другого етапу було вироблення альтернативних шляхів практичного вирішення висунутої нами проблеми; озброєння учасників технологією пошуку того нового, що в подальшому вони могли б використати у

практичній роботі. Робота будувалася на другому етапі за принципом "багатогранність моральної поведінки - міра життєдіяльності особистості". Скажімо, студенти групи Е2 спочатку висловлювали свої пропозиції щодо виховної роботи в групах. І ці пропозиції несли в собі основну спрямованість - жити не лише заради себе; потрібно зробити добро іншим; необхідна допомога в організації відпочинку дітям дитячого будинку чи у групах подовженого дня тощо. Робота велася в мікрогрупах.

Одержані результати аналізувалися, група аналізу систематизувала пропозиції, ідеї, програми, виявила труднощі і можливості їх реалізації. І в кінці-кінців розроблялася модель виховної роботи не лише у групі, а й у школі, класі, неформальних об'єднаннях. Так було розроблено три моделі "Школа доброти", "Школа справедливості", "Школа творчості".

Як правило, проект "Школи доброти" реалізувався на рівні других і третіх курсів. Ця модель розрахована на дітей початкових класів. В її реалізації брали участь студенти педагогічних і соціально-гуманітарного факультетів. Розроблялися і реалізовувалися спеціальні програми "Асоціація захисту дітей від батьків", "Допоможемо один одному", "Разом заради нас". Ці програми передбачали активну роботу з батьками, із старшокласниками, з окремими мікрогрупами в різних соціумах і передбачали основну орієнтацію на вироблення гуманного, дбайливого, доброго ставлення до дітей молодшого шкільного віку. Як реальний вихід цього проекту студентами було проведено у загальноосвітніх школах низку зустрічей з батьками, відвідування і розмова з ними вдома, залучення батьків до туристичних походів, переглядів конфліктів разом з їх дітьми, проведення тематичних ранків "Я і моя сім'я", "Ти і я - разом ми ціла сім'я", сімейні і міжкласові "конкурси добрих справ", "допоможи ближньому" тощо.

Програми "Школи справедливості" передбачають взаєморозуміння, допомогу при подоланні труднощів. Ці програми в основному проектувалися для школярів середніх і старших класів, їх реалізували студенти філологічних та соціально-гуманітарного факультетів. Змістом їх діяльності була реалізація

вироблених у групах проєктів: клуб соціальної орієнтації, центр допомоги, шкільний ринок праці, клуб юних журналістів, поетичний клуб, радіоцентр "Школи справедливості", курси для батьків, академія "Гуманіст" та ін.

Проектуючи діяльність "Школи справедливості", студенти по кілька разів аналізували ті фактори і показники моральної культури, які мали розвиватися у школярів, посилюючи водночас свої підходи і своє розуміння цієї проблеми. Втілені в практику окремі програми дали змогу студентам побачити в дії їх ідеї. На жаль, не всі проєкти були реалізовані так, як задумувалися. Але, скажімо, проєкт академії "Гуманіст" охоче було прийнято і в школах, і в ліцеях, і в школах-інтернатах. Не меншим успіхом користувався проєкт "Центр допомоги", суть якого полягала в тому, що до нього міг прийти за допомогою учень будь-якого класу, якщо хтось вчинив по відношенню до нього несправедливо і одержати необхідну йому консультацію, підтримку, захист.

Проєкт "Школи творчості" був цікавим тим, що він передбачав розвиток творчої особистості, здатної свої здібності "дарувати" іншим, тобто творити для себе і для інших. Цікавою у цьому плані була одна із програм цієї школи "Ми у вільний час", де передбачався розвиток морально-естетичних якостей, шляхом створення студій, гуртків, об'єднань, секцій. Окремими з них керували студенти протягом 2-3 років, а про свої результати доповідали на "літучках" у групі. Особливо цікавою формою взаємообміну думками був своєрідний прес-діалог та щомісячний прес-реліз, які дозволяли розширювати поле інформації, розвивати аналітичне мислення, оцінну позицію. При цьому студенти оволодівали і навичками спілкування, культурою педагогічного мовлення, стилем партнерства. В цілому, звичайно, зміст життєдіяльності групи за таких умов щодо розвитку особистості можна вважати комплексним. Розвиток потреб студентів щодо їх морального становлення був пов'язаний і з розвитком інших якостей і потреб: професійних, етичних, естетичних.

Третій етап експериментальної роботи полягав у розвитку в студентів навичок **контролювати і оцінювати** як власну моральну поведінку, вчинки, так і інших людей (зокрема школярів). В даному випадку ми скористалися

методом тренування. Одержані під час тренінгу нові відомості про себе і про інших, як про моральну особистість, шляхом інтенсифікації міжособистісного зворотного зв'язку, стали важливим засобом рефлексії і емпатії в особистості і передумовою постановки і вирішення завдань щодо корекції тих чи інших якостей. В основу організованого нами способу міжособистісної взаємодії студентів та інших людей було покладено тренінг за сценарієм О.Мелибруди [118, с.227-255]. Суть його полягає в тому, що навчитися правильно сприймати себе та інших людей, а також те, що відбувається між людьми; обговорювати з іншими власні прорахунки чи не зовсім хороші вчинки. На нашу думку, ці вправи сприяють досягненню цілі: навчитись самооцінювати себе.

Кожна вправа обговорювалась, з'ясовувалась, щоб учасники відчували при цьому, які позиції партнера приймалися, які ні і чому. Це дозволило кожному з них неодноразово повертатися до списку особистісних моральних якостей як до своєї школи. І, на думку студентів. III курсу, у них значно посилюються такі якості, як доброзичливість, справедливість, доброта, відповідальність. Наші спостереження за поведінкою студентів у цих групах підтверджують в основному висловлені ними оцінки.

На основі включеного спостереження і заключних бесід з студентами Ег були зроблені висновки про підвищення рівня інтеграції; про подальше посилення моральних установок; більшої диференціації кожного "Я" як моральної особистості; зростання професійної мотивації моральної поведінки. Хоча при цьому не можна не сказати, що в Ег психологічна атмосфера не завжди була відвертою, м'якою, довірливою. А в цілому тренінг, як форма розвитку, контролю і корекції виступає ефективним засобом впливу, спонукає до переоцінки особистісних якостей і навіть до бажання самовдосконалюватись.

Після завершення експериментальної роботи проведено анкетування студентів, що дало можливість побачити динаміку росту в Ег. Всі 100% студентів Ег вважають, що прояв моральних якостей - це неодмінна ознака кожної соціальної особистості; в Кг цю думку висловили лише 58,4% студентів;

доброта як моральна якість чітко простежується у 89% студентів (Кг - 51,2%), справедливість у 94,6% (Кг -60,3%), відповідальність - у 91,4% (в Кг - 56,4%). Таким чином, експериментальна робота підтвердила доцільність організації педагогічного впливу на розвиток потреб студентів у плані формування і самовдосконалення їх моральної культури в цілому і певних моральних якостей зокрема.

Доведено, що розвиток потреби у змістовній, спеціально змодельованій взаємодії спонукає появу змін моральних якостей у структурі особистості, а сам зміст інтелектуально й емоційно насиченої взаємодії є розвиваючим фактором стосовно всіх компонентів моральної культури особистості.

Експеримент підтвердив нашу установку на педагогічно спрямовану діяльність з метою актуалізації моральних якостей. При цьому обов'язковим елементом цієї роботи була цілковита зацікавленість і добровільність студентів у реалізації окремих програм. Саме практична діяльність дозволила не лише ознайомити студента з різними прийомами у виховній роботі, але й вмотивувати їх доцільність у моральному вихованні. У процесі експериментальної роботи виявилася ефективність впливу на моральну сферу студентів безпосередньо в групі таких форм роботи, як об'єднання, прес-діалог, прес-реліз, самодіагностика, тематичні розмови тощо. Звичайно, проведена експериментальна робота не є рецептом для всієї позааудиторної роботи, а є лише частиною можливих технологій педагогічного процесу щодо розвитку у студентів моральних якостей у взаємодії. А звідси можна сказати, що розширення сфери взаємодії особистості, наповнення взаємодії певним змістом - це важливий шлях формування її моральних потреб.

Безперечно, що вести мову про зміну всієї структури особистості як моральної особистості можна, але за умови цілковитої зміни соціально-психологічної взаємодії з вихованцями, починаючи від першого класу і включаючи навчання у вузі, що передбачає і усвідомлення, і діяльність, і свідомий прояв внутрішньої моральної культури. При цьому головну роль відіграє суб'єкт-суб'єктна взаємодія і суб'єктивні фактори - вихованець і люди,

7

особистості, причетні до його становлення. Важливим фактором зміни рівня моральної вихованості студента є перехід від інформованості (орієнтовний вид діяльності) до мотиваційної діяльності і оволодіння ним у цьому процесі такої

2.4. Педагогічна практика студентів як умова ефективності виховного процесу

Соціальні моральні цінності особистості як передбачена нами ціль виховання майбутнього вчителя, є тією відправною точкою, з якої розпочинається організація цілеспрямованого педагогічного процесу по формуванню моральної особистості, і водночас є внутрішнім надбанням особистості за умов спеціально організованої життєдіяльності за допомогою соціалізуючих педагогічних механізмів. Питання про соціалізуючі педагогічні механізми - це питання про спеціально спроектовану діяльність студентів, яка здійснюється в позааудиторний час. При цьому педагог втручається в цей процес опосередковано, створюючи умови, які б стимулювали формування і прояв особистістю тих чи інших моральних якостей. Водночас такий підхід до організації виховного процесу активізує перехід соціальних ідей у переконання, потребу тощо. Тобто здійснюється процес перетворення узагальненого соціального досвіду у внутрішню силу, яка, в свою чергу, спонукає студента до соціально цінної поведінки і діяльності, перетворення ідеї у зміст особистості.

Без сумніву, перехід соціальних цінностей та ідей у внутрішні домінанти життєдіяльності особистості здійснюється у процесі багатогранної взаємодії студента і педагога, студента і студента, студента та іншої людини на підґрунті активної мислительної та практичної діяльності. Засвоєння студентами суті основних моральних категорій, залучення чи включення їх в соціалізуючий процес, свідомий вибір ними певної моральної поведінки гарантує розвиток моральної особистості.

У професійному становленні майбутнього вчителя формування його особистісних якостей, як зазначають дослідники цієї проблеми [4, 11, 17, 40, 63, 172, 185], провідна роль належить професійно-педагогічній діяльності. Така діяльність у всіх її формах і на різних етапах

позааудиторного навчання дозволяє розширити уявлення студентів про норми педагогічної і загальнолюдської моралі, сутності моральної поведінки педагога, перевести професійні знання про мораль у норми поведінки майбутніх вчителів, надати і осмислити досвід моральної поведінки у взаємодії з учнями.

Звісно, основним засобом організації професійно-педагогічної діяльності студентів є педагогічна практика. В останні п'ять років основні види практики введені в навчальні плани з третього і по п'ятий курси (чи з другого і до четвертого): у VI семестрі - 6 тижнів виховної практики у таборах оздоровлення відпочинку, у VII - IX семестрах - по 6 тижнів виробничої практики у різних інфраструктурах системи освіти.

Виходячи з міркувань, що педагогічна практика - це навчальний процес, ми дозволимо собі відстоювати думку, що це сфера активної позанавчальної діяльності студентів. Особливість їх проявляється в тому, що в ній досить виразно простежується взаємодія навчальної і позааудиторної діяльності, що надає їй характеру творчості. А це дозволяє нам розглядати педагогічну практику як одну з вирішальних умов у формуванні низки особистісних моральних якостей, які водночас обов'язково проявляються у структурі професійних умінь. А реалізація у цій ситуації діяльнісного підходу потребує методичного і організаційного забезпечення розвитку студентів в моральному та професійному плані. Використання різних методів дослідження, зокрема прямого і закритого спостереження за діяльністю студентів, цілеспрямованих бесід, характеристики їх взаємодії практикантів із школярами в період педагогічної діяльності дозволили виявити, що найбільші труднощі вони відчувають у професійно-етичній сфері діяльності.

Досвід роботи викладачів і наш власний дозволяють зробити висновки, що успішне подолання цих труднощів багато в чому залежить від продуманої системи практичної діяльності студентів, в якій формування у майбутнього вчителя професійних знань і умінь з виховної роботи має

органічно поєднуватися з усвідомленням ним особливостей цієї роботи і зв'язаним з нею обов'язковим проявом моральних якостей кожного педагога.

Для виявлення реальних можливостей педагогічної практики щодо морального виховання студентів ми вважали за необхідне враховувати конкретний зміст їх професійної діяльності в конкретному мікросоціумі. Зважаючи на те, що основні поняття категорії “моральна якість” розкриваються під час вивчення студентами окремих навчальних курсів (психологія, література тощо), то ми підводили їх до усвідомлення і прояву цих якостей саме через структуру виховної діяльності в умовах школи. Але на початковому етапі формуючого експерименту було проведено опитування студентів п'ятих курсів зі спеціальності "Соціальна педагогіка", "Українська філологія" та студентів IV курсів (по спеціальності "Вчитель початкових класів") за анкетой такого змісту:

1. Які питання, на Вашу думку, з проблем морального виховання доцільно вивчати з студентами уже з 1 курсу, готуючи їх до практичної діяльності?

2. Які помилки щодо моральної поведінки найчастіше зустрічалися у роботі вчителів під час педагогічної практики?

3. Які моральні якості найчастіше проявляються і потребують практичної взаємодії з учнями?

4. Які типові недоліки у плані моральної поведінки Ваших однокурсників найчастіше спостерігаються під час педагогічної практики?

До речі, ці питання стосувалися практичної роботи студентів з школярами у позаурочний час. А саме анкетування, зміст якого має досить відкритий характер, дозволяє не лише пояснити практичну спрямованість професійної моральної освіти, але й з'ясувати наявність чи відсутність акцентуації на даній проблемі під час вивчення низки психолого-педагогічних дисциплін, відокремити певної мірою зміст наявного морального виховання під час педагогічної практики.

Успіх виховної діяльності студентів у школі, безперечно, залежить від того, наскільки вони підготовлені до неї, і особливо в психологічному плані. На жаль, надзвичайно складна система професійної підготовки дає студентові однобічну орієнтацію щодо його практичної діяльності. Ця однобічність проявляється в тому, що у навчальному закладі перш за все студент орієнтується на навчальну діяльність в школі і зовсім мало зосереджується увага на підготовці його до виховної діяльності. Без сумніву, моральні якості, видокремлені нами, проявляються і на уроках, але не в такій мірі, в якій вони практично проявляються в позаурочний час, коли студент вступає у взаємодію з учнями у неформальних ситуаціях. Нам не довелося жодного разу зустрітися на установчих конференціях перед педагогічною практикою з орієнтацією студентів на окремі аспекти їх взаємодії з учнями, де прояв моральних якостей може відігравати суттєву роль в успішному розв'язанні тієї чи іншої виховної проблеми. А часто саме від цього залежить те, що Л.С.Курант називає "готовністю вчителя до роботи" і що визначає характер подальших відносин студента з школярами [100].

В нашій експериментальній роботі на цей аспект під час педагогічної практики звертається особлива увага, оскільки від характеру, взаємодії з школярами, взаєморозуміння, поваги, прояву відповідальності, справедливості і доброти залежить як задоволення студентів від власної виховної діяльності, так і задоволення учнів від її участі у різноманітних видах діяльності. І справа тут не в тім, що учні мають змогу включатися у нові форми роботи, а швидше у тім, що вони відчують психологічний комфорт від взаємодії, вони виступають у ролі партнерів із студентами і однокласниками, де кожен з них сприймається як соціальна особистість.

Знайти підхід до кожного школяра налагодити з ним контакт можна лише тоді, коли студент володіє уміннями вступати в контакт, бачити в учневі все краще, що закладено природою і певним мікросоціумом. "Не помітивши в учневі чого-небудь цінного і цікавого, притаманного лише

йому”, вчитель по суті не може виховувати цього учня, оскільки в цьому випадку педагога майже не має опори для взаємодії з цим учнем. “Його внутрішній світ, його душа відкривається назустріч іншій душі лише в акті співчутливого розуміння”, - наголошує І.С.Кон [89]. Мистецтву моральної взаємодії не можна навчитися по підручнику чи звести його до певного пакету правил. Його важливою передумовою є доброта, чутливість, відкритість і справедливість самого вихователя, здатність бути "добрим співником" у загальних справах, тобто відповідати щирістю на прояв щирості. Свого часу відомий педагог-практик В.О. Сухомлинський вважав, що і методика морального виховання має сприяти активному духовному життю, постійному виявленню розуму, почуттів і волі в діяльності [162]. І при цьому педагогічна робота потребує дбайливого ставлення до особистості.

За таких об'єктивних вимог до діяльності і педагога, і студента їх вплив визначається не лише мірою цього впливу на вихованців, а й широтою поля дії, його здатності до організації взаємодії, його готовність хоча б і на інтуїтивному рівні виявити лінії зв'язку з різними за характером, поведінкою, моральними нормами школярами. Це дозволяє висловити думку, що виховна діяльність повинна виконувати не лише розвиваючу, пізнавальну функцію, але й "людино-творчу". Тому талант педагога і визначається не лише тим, що він чомусь навчить дітей, а й тим, наскільки він вміє "ошляхетнювати" їх у процесі педагогічної взаємодії, де особливо тонко і виразно проявляються духовні якості вчителя, і в першу чергу - моральні.

Гадаємо, такий підхід доцільно враховувати уже під час проведення практичних занять з педагогічних дисциплін, комплекс яких ми розглядаємо як складову загальної системи практичної і психологічної підготовки студентів. Досвід переконує, що в системі підготовки і проведення практичних занять мають обов'язково бути передбачені питання, які орієнтують студента на правильне сприйняття і осмислення

взаємодії вчителя і учня, аналіз конкретних фактів, дій вчителя, торкатися моральної поведінки вчителя і прояву його окремих моральних якостей в тій чи іншій соціально-педагогічній ситуації. З цією метою використовувався метод закритого спостереження за діяльністю і поведінкою вчителя-вихователя. При цьому зверталась увага студентів на ряд особливостей: як тримався вчитель у спілкуванні з учнями, як робив зауваження тому чи іншому учневі, як реагував на виконання своїх вимог, порад, як керував діями учнів, як просив учня зробити ту чи іншу послугу йому чи іншим вихованцям? Для нас було важливим, щоб майбутній учитель задумався над тим, а як би він сам повівся у відповідній (чи подібній) ситуації.

Немає сумніву в тому, що з моральним вихованням студентів в цілому пов'язана їх підготовленість до морального виховання школярів. Тому ми запропонували студентам спеціальну програму, яка дозволяла на професійному рівні спостерігати за позакласною роботою вчителя і здійснювати кваліфікаційний аналіз:

1. Чи володіють учні уявленнями і поняттями про конкретні норми моральної поведінки, які б допомогли їм осмислити моральний досвід і свідомо здійснювати правильний вибір в реальній дійсності ?

2. Чи активізує вчитель-вихователь моральний потенціал особистості учня у процесі виховної діяльності ?

3. Чи створює педагог умови для прояву і стимулювання моральних якостей школярів у їх взаємодії ?

4. Чи формує педагог уміння: взаємної поваги один одного; радіти успіхам іншого; підтримати іншого у спільній справі; чинити справедливо але з добротою ?

5. Чи закладаються у процесі підготовки школярів до різних форм виховної діяльності моральна свідомість?

6. Чи спрямовує вчитель школярів на вирішення конкретних моральних завдань ?

7. Чи спонукає вчитель учнів до оцінки і самооцінки виконання дорученої справи добросовісно і чесно? І як він це робить?

8. Чи відбувається засвоєння учнями моральних цінностей, норм поведінки і чи з'являється переживання незадоволення їх собою, бажання змінити щось у цьому аспекті, зайнятися самовихованням?

Варто відзначити, що навіть така програма для аналізу діяльності вчителя не завжди і не до кінця дозволяє здійснити достатньо чітку орієнтацію студентів на процес морального виховання і зокрема на самовиховання. Практика показала, що ефективність морального виховання майбутнього вчителя у процесі підготовки і здійснення практичної діяльності студентів у різних мікросоціумах залежить від того, наскільки даний процес індивідуалізований, як враховується весь комплекс якостей практиканта. Тому ми допомагаємо студентам (шляхом індивідуальних бесід, консультацій) усвідомити дуже важливу істину, що моральна поведінка, володіння моральними нормами, якостями, знання цих норм і розуміння суті моральних категорій, уміння діяти відповідно з їх вимогами не є природними якостями людини, яка вирішила стати педагогом. Ці особистості формуються і постійно вдосконалюються у процесі складної і багатограної діяльності вчителя в школі. Тому особливо важливим є вміння виробляти в собі звичку з перших кроків цієї діяльності контролювати свої дії, вчинки, критично осмислювати їх, виявити об'єктивні причини успіху і неуспіху у взаємодії з школярами.

У зв'язку з цим одним із завдань методиста кафедри педагогіки (чи кафедри методики виховної роботи, соціальної педагогіки) є допомога практиканту, відповідно до його інтелектуальних, емоційних і вольових якостей, правильно визначити стратегію своєї взаємодії, взаємовідносин з учнями. В такій ситуації студентам роз'яснюється, що їх вплив на вихованця лише в тому випадку дасть позитивні результати, якщо цей вплив буде здійснюватися в межах педагогічного такту, за умови збереження норм моральної поведінки вчителя.

Педагогічна практика, включаючи різні етапи, форми і види діяльності, є складовою формою прояву практичних вмінь студентів. Діапазон діяльності студента під час практики з кожним наступним кроком її проходження значно розширюється і включає в себе допомогу вихователю, керівництво групою подовженого дня, творчою групою, загоном у таборах оздоровлення і відпочинку і, нарешті, самостійну систему роботи з організації виховної діяльності школярів. За таких умов одночасно розширюється діапазон і характер взаємодії студента з учнями, їх батьками, вчителями. І тому важливо попередити повторення тих помилок, які допускалися попередніми практикантами.

Так, скажімо, узагальнюючи дані, одержані в результаті проведеного анкетування та включеного спостереження за студентами в період проходження ними педагогічної практики, ми умовно виділили п'ять груп помилок, які відображають моральний характер професійної діяльності вчителя.

Перша група. Вона увібрала в себе помилки, які були пов'язані з проявом моральних якостей у ставленні студентів до школярів; відсутність обов'язку, коли не виконувались обіцянки, дані на початку практики; відсутність вимогливості, що призводило до несправедливості оцінювання школярів, невміння налагоджувати позитивно сприятливі контакти; неуважність до емоційного стану школяра, що часто спонукає до появи роздратування, недобррозичливості; необ'єктивність при оцінюванні зусиль учнів у справі; невміння об'єктивно оцінити свої невдачі.

Друга група. До помилок цієї групи можна віднести: відсутність вміння студента налагоджувати позитивну взаємодію з іншими працівниками тієї освітянської структури, в якій проходить практика, зокрема завищена самооцінка; прагнення взяти вирішення всіх питань на себе, не рахуючись з інтересами вихованців; ігнорування порадами вчителя чи іншого досвідченого педагога; власна активність прояву власних

моральних цінностей і відсутність стимулювання активності цих якостей у школярів.

Третя група помилок. Вона включає в себе помилки, які пов'язані з недостатнім рівнем розвитку моральної культури студента, зокрема: безвідповідальність у висловленнях про учнів; формальне ставлення до власних моральних якостей, їх прояв від випадку до випадку; прагнення перекласти відповідальність за доручену (чи заплановану) справу на інших; підкреслена відчуженість від поведінки і вчинків школярів.

Четверта група помилок пов'язана з недостатнім усвідомленням суті моральних якостей як компонента у структурі майбутньої професійної діяльності і недостатнє вміння прояву і актуалізації цих якостей у практичній діяльності; невміння підпорядковувати свої моральні якості потребам виховного процесу; невміння налагоджувати взаємодію з учнями, ставлячи себе "над ними", уповільнена реакція і орієнтація на прояв аморальних якостей і аморальної поведінки учнів у взаємодії з іншими людьми; неадекватна реакція та посилений прояв моральних якостей окремими учнями.

П'ята група помилок висвітлює моральні відносини між самими студентами-практикантами: необ'єктивна і несправедлива оцінка діяльності однокурсників; відсутність вимогливості і формалізм при аналізі моральної поведінки інших, відсутність моральної самосвідомості, що проявляється у пасивності студента при організації цілеспрямованої виховної діяльності.

Зважаючи на виявлені помилки і на те, що особистість найповніше розкривається у діяльності, можна певним чином спроектувати діяльність студентів на період педагогічної практики. Тоді здійснюється цільова установка за окремими взаємодоповнюючими напрямками: настановна конференція перед педагогічної практикою; висока педагогічна культура організації практики; систематичне консультування студентів вчителями і методистами кафедр; вивчення кращого досвіду роботи вчителів-

організаторів виховної роботи в класах, групах подовженого дня; особиста моральна поведінка методистів у взаємодії з вчителями, учнями, студентами; підсумкові конференції після педпрактики.

Під час проведення настановної конференції до педагогічної практики у 4 або у 6 семестрі студентам читається оглядова лекція з проблем етики вчителя. Сутність її полягає в тому, щоб акцентувати увагу студентів на основних категоріях моралі (добро-доброта, обов'язок-обов'язковість, відповідальність, справедливість, моральна свідомість), співвідношенні моральної культури і педагогічної етики; особливості взаємовідносин педагога з вихованцями, їх батьками, учителями; особливості педагогічного такту; професійно-моральний аспект дисципліни і самодисципліни педагога; моральність інтонаційної дії у мовленні. Крім того методисти загострюють увагу студентів на моральних аспектах педагогічної професії, створюється відповідна етична атмосфера і спрямованість педагогічної практики.

Починаючи з першої практики, серед студентів систематично проводилась робота над тим, щоб низка специфічних і, на нашу думку, обов'язкових для вчителя моральних якостей стала внутрішньою потребою майбутнього вчителя. Разом із студентами-випускниками був складений перелік моральних норм і правил поведінки педагога у взаємодії з учнями, яких студент має дотримуватись і у зв'язку з якими він має організовувати моральне самовиховання як майбутній педагог, ці норми викладені у формі чіткого переліку, які пропонувалися в надрукованому вигляді кожному студентові:

1. У стосунках з іншими студентами-практикантами має бути: ввічливим, стриманим, доброзичливим, справедливим в оцінці чужої праці, діяльності.

2. У ставленні до учнів студент-практикант має бути: ввічливим, уважним, вимогливим, а не прискіпливим, добрим, турботливим,

обов'язковим, справедливим; загальний стиль взаємодії має спонукати до взаємної довіри, відвертості.

3. Мовлення та інтонація, як прояв моральної культури студента, повинні відповідати моральним нормам взаєностосунків вихователя з вихованцем.

4. Зовнішній вигляд студента-практиканта є проявом його моральної і естетичної культури: простота, елегантність, акуратність; доброзичливість виразу обличчя, увага до будь-якого учня, спонукання до взаємодії.

5. Обов'язки і вимоги до студента-практиканта: він несе особисту відповідальність за конкретну (заплановану) форму виховної роботи; вчиться професійно вести свій робочий щоденник; відвідує виховні заходи як педагогів, так і студентів і має брати активну участь в їх обговоренні, що відображається в аналізі (один з них подається в щоденнику); веде визначену документацію; бере участь в індивідуальному консультуванні, виходячи з особистісних потреб чи конкретних практичних справ; бути скромним і завбачливим із старшими; точним і акуратним у роботі з дітьми; діяти за принципом - "Ніколи не обіцяй того, чого не зможеш зробити; краще спочатку зроби - потім говори"; за роботу і допомогу вчителя і учнів не забувай подякувати; бути уважним до чужої праці; уникати пасивності під час аналізу і самоаналізу педагогічної праці; під час аналізу всі міркування висловлювати щиро і повністю, але ясно, коротко, доказово й обґрунтовано.

Виконання студентами-практикантами запропонованих обов'язків і вимог створює оптимальні умови для формування як професійних, так і загальнолюдських моральних якостей майбутнього вчителя у структурі позааудиторної діяльності. Наш досвід показує, що на першій практиці має бути певна регламентація діяльності студентів, виражена в конкретних вимогах і рекомендаціях. Починаючи вперше свою педагогічну діяльність, студент має чітко уявляти свої функції, умови діяльності, а звідси й спрогнозувати хоча б загальною своєю виховну діяльність, визначити, які

позиції у діяльності потребують ще додаткової підготовки, здійснити самоаналіз власного стилю поведінки при взаємодії з іншими людьми. Це дозволяє студентів не лише уявити в повному обсязі характер його майбутньої діяльності, але й послідовно оволодівати конкретними знаннями і навичками з основ моральної культури.

Успіх будь-якого виду практики і на четвертому і на п'ятому курсах залежить від того, як студенти адаптуються в педагогічному та учнівському колективах конкретного навчально-виховного закладу. Адаптація в основному залежить від тих професійних і морально-етичних установок, які визначаються педагогами вузу.

Студенти педагогічного та філологічного факультетів, на базі яких ми проводили дослідницько-експериментальну роботу, проходять педагогічну практику в школах, які в основному є базовими (наприклад, № 221,115 м. Києва та № 54 м. Херсона). В школах проводяться семінари, методичні об'єднання за участю методистів і студентів, організуються різноманітні форми виховної роботи (інтелектуальний аукціон, день добрих сюрпризів, захист проекту мрій, етичний театр, день ввічливості та ін.). Якраз активна діяльність студентів як вихователів та тематика і форми виховної роботи з орієнтацією на інтелектуальний та морально-етичний розвиток учнів дозволяли їм швидко адаптуватися, легше розуміти дітей, відчувати їх внутрішні потреби та аналізувати їх стиль поведінки і вчинків. В тих випадках, де студенти не включилися в життєдіяльність школярів, не мали підтримки з боку методиста і вчителів, вони відмежовувались від активного життя школи, замикались лише на проведенні уроків, у них звужувалися межі взаємодії з учнями. Все це разом обмежувало як можливості прояву власних моральних якостей, так і можливості здійснювати моральне виховання школярів у їх позаурочній діяльності.

Практика морального виховання сьогодні в основному спрямована не лише на озброєння молоді знаннями про моральні норми по-

ведінки, а більш за все - на вироблення творчого досвіду моральної поведінки. Тому під час практики важливим моментом є прояв вміння студента використати набуті знання з даної проблеми у практиці, здійснювати формування творчого ставлення школярів до свого морального вдосконалення.

У дослідницько-експериментальному дослідженні у комплексі з іншими засобами морального виховання школярів студенти використовували такі форми роботи, як: "День ввічливості" для учнів молодших класів; "День добрих сюрпризів"; у роботі з старшокласниками, створюючи при цьому змодельовані проблемні ситуації, в яких суб'єкту необхідно вибрати варіант поведінки. Завдання полягало в тому, щоб не лише навчити студента виявляти типовий рівень моральної вихованості учня, а й проаналізувати й обґрунтувати поведінкову позицію учня, використовуючи при цьому методи спостереження, опитування тощо. Це у свою чергу сприяє актуалізації теоретичної бази студентів з проблем морального виховання, наукового забезпечення роботи та володіння методиками виховання.

З метою вивчення динаміки розвитку моральних якостей особистості і факторів, які сприяли їх формуванню під час педагогічної практики, ми провели опитування студентів шляхом анкетування перед виходом на практику і після її завершення. Результати відповідей зіставлялися з результатами, одержаними внаслідок індивідуальних бесід зі студентами, вчителями, характеристиками і звітною документацією за педпрактику, результатами спостереження за виховною діяльністю студентів у школі.

Найбільш сформованою якістю особистості студенти назвали "справедливість" "доброту", уміння керувати своєю моральною поведінкою ("моральна самосвідомість"). їх думка в основному підтверджується представленими характеристиками, даними вчителями, класними керівниками. Ми вибрали із пакету характеристик студентів-практикантів найбільш типові якості моралі, притаманні вчителю: здатність вступати у

взаємодію з дітьми ("активність"), бути добрим, чуйним, справедливим, відповідальним. Серед факторів та умов, які сприяють формуванню розвитку моральних якостей особистості студента, виокремлюються такі: теоретична і методична підготовка у вищому навчальному закладі; цілеспрямована підготовка до педпрактики (педагогами, психологами, методистами); багатогранність виховної роботи в академічній групі; зустрічі і бесіди з учителями, класними керівниками, вихователями груп подовженого дня; творча атмосфера у школі, класі; доброзичлива атмосфера; гідні моральні якості педагога та вчителя. Крім того, студенти відзначають, що особливо сильний вплив на розвиток моральних якостей особистості має безпосередній контакт, взаємодія з дітьми, участь у реальних справах, у формуванні особистості учня, що накладало особливу відповідальність за власну діяльність і моральну поведінку. При цьому студенти відзначають особливий вплив на становлення їх як моральної особистості саме педагогічної практики з виховної роботи. Вона має водночас безпосередній зв'язок з характером позанавчальної роботи студентів. Це підтвердили їх відповіді на поставлене питання: "Які форми морального виховання, що використовувалися в інституті (університеті), були використані вами під час педагогічної практики?" (див.таблицю 2.4)

Таблиця 2.4

Показники використання форм морального виховання у процесі їх діяльності в школі (у %)

	Використані форми роботи	ЕГФ-	74-89студ.	ЕГП - 53	-50 студ.
		Філологи	Філологи	почат.класи	почат.класи
1.	Інтелектуальний аукціон	81,9	76,8	—	—
2.	Чарівний стілець	72,2	70,2	69,0	73,4
3.	Пакет дружніх запитань	83,0	84,6	58,4	50,6
4.	День добрих сюрпризів	73,0	75,1	68,3	69,0
5.	Коло спогадів (звертання				

Продовження таб. 2.4

	до самого себе)	61,3	68,0	45,6	50,0
б.	Дискусіон	91,3	89,0	—	—
7.	Проект-мрія: "Пізнай радість", "Ти і світ", "Ти і	70,6	73,0	65,0	67,2
8.	Компліментарний день	80,4	86,0	43,4	39,0
7.	Етичний театр	77,0	84,0	61,3	68,3
8.	День генія	91,0	96,4	58,4	59,0
9.	Філософський стіл	56,0	51,1	—	—
10	Зустріч з мистецтвом	79,6	80,0	73,4	78,0
11	Гуморина (Гуморинка)	81,4	86,4	68,3	71,4
12	Світ моїх захоплень	76,1	80,3	64,1	69,4
13	Тематичні вечори (ранки)	86,7	88,0	45,6	47,8

Дані таблиці свідчать про те, що переважна більшість студентів використовує у своїй діяльності ті проєктивні форми виховної роботи, якими вони краще оволоділи в умовах позааудиторної діяльності у вищому навчальному закладі, адаптуючи ці форми до нових умов і відповідно до нового контингенту.

Відповіді студентів дозволяють побачити, що всі, без винятку, види педагогічної практики впливають на формування моральних якостей особистості. Проте вирішальну роль у їх моральному становленні і як майбутнього вчителя, і як людини відіграє, на їх думку, педагогічна практика на останньому курсі. Вона ставить студента, з одного боку, в нову, більш активну позицію, оскільки їм доводиться самостійно вирішувати низку питань з виховної роботи, шукати шляхи взаємодії і морального розвитку школярів. А з другого боку, до цієї практики вони вже в основному оволоділи методиками виховної роботи, мають певний досвід взаємодії з школярами. Всі попередні педагогічні практики формують образ і вчинки ідеального з позицій загальнолюдської моралі вчителя-вихователя, а педпрактика на останньому курсі дає змогу втілити

цей ідеал в реальних умовах. Проте, на жаль, навіть на останніх курсах є певний відсоток студентів, розвиток і прояв моральних якостей яких знаходиться на низькому рівні: в межах від 4 до 6 відсотків в Ег і в межах 12-14 відсотків у Кг. При цьому характер мотивів - цілей у студентів не змінюється, вони лише більше конкретизуються. Весь комплекс педагогічних практик дозволив в кінці формуючого експерименту провести ще раз аналіз рівня сформованості моральних якостей особистості за визначеними параметрами (див. §1.2) і за проявом шести основних якостей (див. §1.3).

Зіставлення рівневих показників в експериментальних і контрольних групах на різних факультетах і в різних навчальних закладах дозволили виявити об'єктивну картину можливостей і доцільності формування і розвитку моральних якостей особистості майбутнього вчителя. Зокрема в Ег філологів спостерігається чітко виражена динаміка рівнів сформованості моральних якостей за всіма компонентами на відміну від Кг, в якій навіть після навчання наявний певний відсоток студентів, які не проявляють окремих якостей: доброта - 7,6%; обов'язок -0,6%; відповідальність - 3,2%; моральна самосвідомість - 1,3%. Серед студентів Ег не зафіксовано таких, що не проявляють хоча б однієї із названих якостей. Проте, на жаль, на низькому рівні залишилися 4,6% тих, що не проявляють таку якість, як доброта; 6,5% відповідальність та 4,0% самосвідомість.

Наші дослідження підтверджують припущення про те, що педагогічна практика може бути використана як для розвитку студентів, так і прояву ними моральних якостей за умови: цілеспрямованої підготовки; педагогічної й особистісної установки на вдосконалення певних моральних якостей; проведення і корекції виховної діяльності студентів, координації одержаних знань з проблем морального виховання і конкретних вмінь в практичній реальній діяльності.

На завершальному етапі експериментальної роботи, якою по суті була практична діяльність студентів на різних етапах їх навчання, важливим моментом була перевірка ефективності запропонованої нами методики. Одним із критеріїв ефективності і використання педагогічної практики у плані розвитку і зміцненню моральних якостей ми вважаємо за доцільне взяти сформованість активності студентів щодо розвитку та прояву моральних якостей особистості. Саме цей критерій є мов би концентрованим показником результату всієї нашої роботи з студентами. Для виявлення рівня активності були визначені такі показники:

- особливість прояву моральних якостей (імпульсивна, усвідомлена, цілеспрямована),
- інтенсивність застосування різних форм роботи, спрямованих на формування у школярів моральних якостей;
- ставлення до необхідності розвитку і саморозвитку моральної особистості;
- прояв моральної взаємодії з педагогами та школярами.

По кожному показнику була визначена своя градація: "5" - високий рівень активності; "4" - середній і "3" - низький. Отримані результати наведені у таблиці.

Таблиця 2.5

Показники рівня активності прояву моральних якостей
у практичній діяльності

Показники рівня	Зміст рівня	Бали
Особливість прояву моральних якостей	Цілеспрямована і усвідомлена діяльність.	5
	Усвідомлена робота з учнями	4
	Імпульсивна робота	3

Продовження таб. 2.5

Інтенсивність спрямованості різних форм роботи на моральне виховання	У всіх формах виховної роботи	5
	В окремих видах діяльності	4
	Епізодично використовується	3
Ставлення до розвитку і саморозвитку моральних якостей	Стійкий інтерес	5
	Прояв певного інтересу	4
	Епізодично проявляється	3
Прояв моральної взаємодії з учителями і школярами	Органічна і виправдана	5
	В основному проявляється	4
	Частково проявляється	3

Згідно з даною методикою високий рівень активності прояву і розвитку моральних якостей мав числове вираження від 4,4 до 5. Він характеризується активним застосуванням усіх форм виховної роботи для цілеспрямованого розвитку у школярів моральних якостей, а також позитивним ставленням до активізації цього процесу та органічною і виправданою взаємодією з педагогами у моральному вихованні школярів та у самовихованні. Середній рівень - від 3,7 до 4,3. Він характеризується усвідомленням необхідності спеціальної роботи з учнями у визначеному аспекті, здійснення цієї роботи в окремих видах виховної діяльності, прояв до цієї проблеми певного інтересу і в основному реалізується процес взаємодії. Низький рівень має числове вираження від 3 до 3,6. Для нього притаманні: імпульсивність у прояві моральних якостей, епізодичність цілеспрямованої діяльності та прояву інтересу до цього процесу, а також частковий прояв взаємодії з учителями і школярами щодо включення власних моральних якостей.

S

Рівень активності визначався за формулою: $S_n = \frac{S}{n}$,

n

де - S_n - індекс рівня, S - сума ознак, n - кількість показників.

В результаті числове вираження індексу рівня активності прояву моральних якостей у виховному процесі має середній бал 4,8, що свідчить про досить високий рівень.

Виявлення рівня активності прояву студентами моральних якостей дозволило водночас виявити окремі "білі плями" чи недоліки щодо підготовки студентів до діяльності саме у цьому плані: відсутність уміння вести індивідуальну роботу з школярами щодо морального виховання; нескоординованість дій вчителя і студента щодо виховання учнів; недостатня інформованість про ефективні методи виховання у практиці вчителів певного мікросоціуму тощо.

Основними умовами, які сприяють поглибленню, розширенню і розвитку моральних якостей особистості в процесі педагогічної практики виявилися:

- теоретична підготовка на базі психолого-педагогічних навчальних курсів та окремих методик;
- створення пакету різноманітних проєктивних форм виховної діяльності, спрямованої на моральне виховання особистості, апробованих у вищому навчальному закладі і трансформованих в умовах нового мікросоціуму;
- орієнтованість і цілеспрямованість виховної діяльності студентів;
- органічна взаємодія педагогів інституту та вчителів базових шкіл щодо створення і перевірки методик морального виховання особистості.

Таким чином, успішне розв'язання завдань щодо морального виховання студентів багато в чому залежить від усвідомлення ним себе як особистості вчителя, яка має виховувати цілі покоління школярів, коли моральні якості, як специфічні якості, є чи не найважливішими у взаємодії з ними. Адже всяка людська діяльність включає в себе не лише технічну операцію, але й виражає певне ставлення до людини, трансформується у конкретний вчинок стосовно іншої людини. І в такій ситуації моральні цінності людини відіграють особливе значення. Тому організовуючи практичну діяльність студентів, необхідно постійно передбачати не лише, що він зробить конкретно з учнями, а й до чого, до яких інтелектуальних і моральних цінностей він приведе школяра і які моральні цінності він посилюватиме в собі.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Позааудиторна діяльність студентів, являючись специфічним засобом морального виховання, є водночас невід'ємною частиною системи навчально-виховної роботи у вищій школі. Правильно і цілеспрямовано організована позанавчальна діяльність студентів має особливе значення у моральному становленні особистості. Експериментальна робота в нашому дослідженні не має рецептурного характеру, а є частиною можливого варіанту технології педагогічного впливу на розвиток моральної особистості майбутнього вчителя у взаємодії з педагогом, однокурсниками, вчителями і школярами. Результати її проведення довели ефективність педагогічного впливу на розвиток моральних якостей особистості студента шляхом спеціально організованої позанавчальної діяльності, а також довели доцільність застосування активних методів і форм роботи. Розширення сфери взаємодії особистості з іншими суб'єктами виховного процесу в позанавчальний час і наповнення взаємодії відповідним змістом є однією з оптимальних умов формування її моральної культури.

1. В науково-методичній літературі питання організації позанавчальної діяльності студентів, її зв'язки з моральним вихованням майже не розроблені. Наше дослідження дозволило виявити, що моральне виховання у процесі позанавчальної діяльності студентів набуває оптимального характеру при дотриманні таких умов:

- соціальна спрямованість позанавчальної діяльності студентів на розвиток їх особистісних та загальнолюдських моральних якостей;
- єдності теоретичної і практичної позанавчальної діяльності студентів, наповненими морально-етичним змістом;

2. Використання такого шляху, як включення студентів у науково-дослідницьку роботу, орієнтовану на їх творчий потенціал, не лише допомагає розвивати творче мислення і теоретичну підготовку студентів, не лише

позитивно впливає на їх освітній і професійний рівень, поглиблює, розширює і збагачує знання студентів, але й сприяє розвитку моральних якостей. Студент проявляє себе як людина, яка зацікавлена і готова до того, щоб стати професіоналом з чітко визначеними моральними якостями педагога нової епохи.

3. Успішна результативність формування моральної особистості досягається включенням студентів в активну практичну діяльність в ролі її суб'єкта, детальним ознайомленням з нормами моральної поведінки і особливостей моральної взаємодії з учителями та школярами, зі спеціально проєктованими формами і змістом виховної роботи, спрямованих на моральне виховання школярів, постійним самостійним аналізом виховних ситуацій і фактів, вирішенням цілеспрямованих педагогічних завдань, з особливостями самостійного спостереження чи моральним розвитком школярів.

З метою вирішення поставлених нами завдань була проведена експериментальна робота, яка дозволила виявити оптимальні методи, способи і форм морального розвитку особистості, які допомогали не "вносити" ззовні моральні цінності, а актуалізувати їх у сфері особистісної діяльності студентів у різних мікросоціумах. При цьому має здійснюватись педагогічне управління цим процесом, яке допомагає поставити кожного студента у суб'єктну позицію ініціатора, організатора і творця процесу міжособистісної взаємодії, яка потребує прояву відповідальних моральних якостей на фоні певного емоційного комфорту.

4. Оскільки сформованість моральної особистості є результатом і вираженням високого рівня духовності в цілому, а значні зміни в духовній сфері особистості можуть бути підсумком пролонгованого системного впливу на інтереси і потреби цієї особистості, то, очевидно, що проведена нами робота не може мати завершеного характеру, всієї моральної культури, а є певним науковим блоком у загальній педагогічній системі розвитку моральної особистості. Цей блок, представляючи спеціальну організацію взаємодії і моральної активності, може і повинен бути створений в межах навчально-

виховного процесу на основі суб'єкт-суб'єктної стратегії взаємодії всіх учасників цього процесу. І в цьому розумінні домогтися активізації розвитку моральної особистості майбутнього вчителя можна лише змінюючи соціально-педагогічну ситуацію взаємодії з студентами і студентів з іншими суб'єктами, що передбачає і усвідомлення суті моральних якостей, моральної поведінки і дійсно реалізацію необхідності постановки студентів у позицію суб'єктів життєдіяльності.

5. Підтвердилось передбачення про необхідність періоду адаптації студентів першого курсу як сприятливого для новоутворень у структурі особистості. Саме цей період, коли спостерігається певна нестабільність внутрішнього світу особистості, її сензитивності до заданих новим оточенням норм і цінностей, можливість переорієнтації особистісних пріоритетів, актуалізації потреб щодо самоствердження як моральної особистості, необхідно використати для активізації розвитку її потребової сфери у бажаному напрямку, пропонуючи як об'єкти моральні якості у різних видах діяльності (водночас заповнюючи вакуум групових моральних цінностей) і достатньо враховуючи складність цих об'єктів.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Проведене нами дослідження проблеми морального виховання студентів вищої педагогічної школи дозволяє зробити такі висновки.

1. Педагогічний вплив на студентів з метою активізації процесу формування їх моральних якостей - це необхідність з позицій вимог до вчителя сучасної школи і суспільства в цілому. Проведений аналіз сутності моральних якостей особистості підтвердив, що розвиток особистості невіддільний від розвитку її моральної культури, яка розглядається у двох аспектах: як критерій значущості особистості і як основа її подальшого вдосконалення. Прояв моральної поведінки є основним джерелом активності моральної особистості, тому педагоги вищих навчальних закладів мають усвідомити і цілеспрямовано реалізовувати установку на розвиток якостей студентів шляхом впливу на їх моральну сферу.

2. Аналіз філософської, соціологічної, психологічної та педагогічної літератури, здійснений в дослідженні, дозволив визначити мораль як певну вимогу, "веління", які висуває перед людиною соціум, соціально значущі та особистісно цінні норми життєдіяльності. Процес морального виховання розглядається як цілеспрямована організаційно-діяльнісна система взаємодії студента як суб'єкта з іншими суб'єктами, в якій актуалізується як особистісні моральні якості, так і загальнолюдські. Звідси розвиток моральних якостей можна розглядати як оволодіння суб'єктом соціальними зразками моральної поведінки: ідеал - знання - особистісний зразок (власно визначений суб'єктом) - прояв їх в дії. При цьому, моральна вихованість не є незмінним явищем, вона змінюється (за бажанням і за відповідних умов) в бік удосконалення.

3. В умовах вищого навчального закладу особливий вплив на формування моральних принципів, морального ідеалу, моральної поведінки здійснює нове соціальне мікросередовище, нові умови і цілі життєдіяльності, якою по суті є

позанавчальна діяльність як своєрідне відображення ідей у формі дій. До позааудиторної діяльності ми включаємо три види дій: орієнтовні (отримуючи інформацію, студент сам вибирає шляхи, засоби і способи досягання мети), виконавчі (студент включається у процес безперервної реалізації програми, комплексу дій) та контрольні (перевірка якості ходу виконання орієнтованих і виконавчих дій). При цьому метою організації позанавчальної роботи є проектування життєдіяльності студента, побудованої на засадах сучасної цивілізації і на основі духовних цінностей, які сприяють його розвитку і входженню в моральну культуру, розгортання такого способу життя, яке не знищує в студентів людину, свободу прояву морально-особистісного "Я", не пригнічує неповторних рис моральної особистості.

Для цього було визначено базові теоретичні позиції, розроблено блок спеціальних форм і видів діяльності, спрямованих на розвиток і формування моральних якостей, визначено термін роботи студентів з суб'єктами різних мікросоціумів, розроблено програму дії студентів щодо морального виховання школярів. Все це разом дозволило розробити структуру позанавчальної діяльності у вигляді послідовних і взаємопов'язаних компонентів: мотив - як вид потреби щодо діяльності, дій; дії - у сфері цілепокладання у вигляді уміння щодо цілепокладання; операції - у вигляді розумових і практичних операцій, котрі потребують прояву знань моральних норм, та їх розвитку у дії.

4. Практика і експериментальна робота дозволили дійти висновку: будь-які сформовані чи несформовані моральні якості можуть бути підтверджені чи заперечені лише в діяльності суб'єкта. Вплив різних видів діяльності визначається соціальною значущістю їх цілей, соціальною активністю особистості як суб'єкта діяльності, наявністю головних мотивів, котрі спонукають до дії. Удосконалення процесу морального виховання з позицій діяльнісного підходу потребувало розкриття і забезпечення взаємозв'язку між переконаннями студента, потребами щодо прояву моральних якостей і характером його соціально-значущої діяльності в умовах реальної школи чи життєдіяльності в цілому. Звідси очевидна необхідність розвитку у студентів

уміння аналізувати, зіставляти, оцінювати і регулювати власні дії і вчинки. Це вміння є по суті показником ефективності відповідно організованої діяльності. А її результатом виступає прояв усвідомлення суті моральних вчинків і дій, оскільки саме в студентські роки здійснюється процес активного формування соціальної зрілості, що досить виразно проявляється в їх діяльності.

Педагогічна спрямованість, доцільність, форм та видів діяльності диктуються мотивами вибору студентами необхідності розвитку і самовиховання тих чи інших моральних якостей, які ми розмежували за трьома типами:

- мотиви, які свідчать про чітке спрямування на конкретний вид діяльності (58,4%);
- мотиви, що характеризуються частковим проявом спрямованості на розвиток моральних якостей (33,0%);
- мотиви, які несуть в собі характер прогнозованої спрямованості [8,6].

5. Обґрунтовані і розроблені критерії (наявність професійно необхідних моральних мотивів і цілей; моральних особистісних якостей; бажання та інтересу щодо морального самовиховання, інтерес до соціально-педагогічної діяльності в реальних умовах морального виховання суб'єкта; усвідомлення моральності дій і вчинків; прояв моральної поведінки в типових, нетипових, незвичних ситуаціях; оригінальність, індивідуальність у виборі засобів морального впливу на суб'єкта виховання). Все це дозволило визначити три рівні моральної вихованості студентів: низький, високий і середній. В результаті констатуючого зрізу до високого рівня віднесено 21,5 відсотка студентів, до середнього - 65,1%, до низького - 13,4 відсотка.

6. Дані емпіричного дослідження і аналіз можливостей позанавчального виховного процесу дозволили зробити припущення про ефективність стратегії педагогічного впливу на розвиток моральних якостей студентів, яка базується на включенні в діяльність студентів з метою зміни моральних поведінкових норм і змісту. При цьому ми керувалися тим, що діяльність відіграє суттєву

статус мають потреби щодо прояву моральної поведінки в діяльності, які по суті визначають наявність, функціонування всіх інших потреб морального характеру; студентський вік досить сензитивний для засвоєння норм і зразків моралі і розвитку потреби щодо моральних якостей; у дослідженні виявлено домінування потреб студентів щодо прояву конкретних моральних якостей у структурі позанавчальної діяльності, а відповідно на потребу сферу доцільно впливати шляхом задоволення і розвитку домінуючих моральних якостей; визнана необхідність підвищення моральної культури і корекції моральних якостей студентів у діяльності.

7. Суттєвою ознакою оптимальності позанавчальної діяльності ми вважаємо не лише застосування ефективних технологій, а й кінцевий результат використання цих технологій - прояв моральних якостей у поведінці студентів. На активність їх прояву впливають суб'єктивні (соціально-довузівський моральний досвід, професійно-педагогічна організація та спрямованість позааудиторної діяльності, «занурення» студентів у атмосферу морально-ціннісних стосунків з іншими суб'єктами) та об'єктивні фактори /психофізіологічні якості особистості, її установки і сформовані цінності/. При цьому виявлено, що успішна реалізація впливу цих факторів на моральне становлення особистості можлива при організації мотиваційної діяльності студентів:

- установки на значущість позааудиторної діяльності як умови самовдосконалення;
- можливості вступити у взаємодію з різними суб'єктами, де вимагається прояв реальних моральних якостей;
- прояв активного інтересу до різних видів діяльності, в яких студент закріплює набуті моральні навички і в яких здійснюється стимулювання цих навичок у взаємодії з іншими суб'єктами.

8. Включення у зміст діяльності, організованої педагогом і студентами, на різних етапах виховання робило ту чи іншу їх моральну якість основним об'єктом педагогічного впливу. Сутність дослідницько-експериментальної

роботи у спеціальній організації проєктованої діяльності студентів у трьох видах: науково-дослідній, педагогічній та індивідуально-практичній. З метою реалізації проєкту морального виховання студентів використовувався комплекс методів: прогностичний, інформаційний, орієнтаційно-діяльнісний, комунікативний та оцінний. Водночас забезпечувалося органічне поєднання групових та індивідуальних форм діяльності.

9. Експериментальна робота проводилася поетапно (три етапи):

1 етап - створення в групі сприятливого мікроклімату для адаптації і відчуття морального комфорту; актуалізація загальногрупових цінностей; активізація процесів самопізнання з переходом до взаємодії, соціальна орієнтація на розвиток моральної свідомості (опитування за методикою А.К. Осницького, а також методу незавершеного речення, завдання-ситуації, рольові ігри, лист до газети, проведення підсумків-аналізу діяльності з акцентуацією на прояві окремих моральних якостей).

2 етап - розвиток потреб формування і прояву моральної культури особистості та її окремих якостей; включення студентів у реальні види діяльності (участь у клубах, об'єднаннях школи, позашкільних мікроструктурах), що сприяло поглибленню усвідомлення суті понять про ціннісні якості людини, ціннісне ставлення до моральної культури, потреб щодо їх прояву, виявлення морального потенціалу в особистості, реалізація нахилів і здібностей, розвиток внутрішньої свободи, здатності до самореалізації, самореабілітації (наприклад, концентрація діяльності навколо спільної проблеми чи кількох ключевих проблем, пошуки альтернативних шляхів вирішення поставлених завдань - "Школа доброти", "Школа творчості", "Школа справедливості", "Разом заради нас", "Академія", "Гуманіст").

3 етап - розвиток навичок контролю й оцінки як власних моральних якостей та поведінки, так і інших людей, корекція і самокорекція, тренінг, інтенсифікація міжособистісного зворотнього зв'язку, прес-діалог, самоаналіз тощо.

10. Педагогічна виховна практика - це сфера активної позааудиторної діяльності студентів, що є важливою умовою у формуванні моральних якостей і при проектуванні якої враховуються особливості життєдіяльності конкретного мікросоціуму. До цього виду діяльності студенти готувалися: шляхом спостереження (за поведінкою вчителя у взаємодії з учнями і аналізу за розробленою нами схемою (див. §2.4)), індивідуальних бесід, консультацій, виявлення і взаємоаналіз помилок у діяльності студентів, цільової установки на конференціях перед практикою, проведення спеціальних семінарів під час практики, розроблених методичних рекомендацій для кожного студента щодо його моральних обов'язків і вимог, застосування конкретних видів діяльності (інтелектуальний аукціон, день добрих сюрпризів, захист проекту-мрії, етичний театр, день ввічливості тощо). При цьому спостерігається активне використання і трансформація тих форм виховної роботи, з якими студенти зустрічалися чи брали активну участь у групі, на факультеті (від 40 до 90 відсотка).

Основним показником сформованості моральних якостей ми взяли "активність" як прояв відповідних якостей у комплексі за трьома параметрами: особливість прояву моральних якостей, ставлення щодо необхідності їх розвитку і саморозвитку, прояв моральної взаємодії з різними суб'єктами. Індекс рівня активності має середній бал 4,8, що свідчить про оптимальність запропонованої технології.

11. Науково-дослідна робота розглядалася з позицій морального розвитку студентів, своєчасного виявлення їх соціальної активності, моральних мотивів. Основними завданнями стали: поглиблення творчого потенціалу студентів; пізнання різних шляхів формування соціальних знань, зокрема в галузі моралі; дослідження ефективності окремих методик формування моральних якостей особистості. Ці проблеми вирішувалися шляхом створення проблемних груп, читання спецкурсу, вивчення і аналізу досвіду роботи окремих вчителів, координації досліджень студентів і їх дій, написання курсових і дипломних робіт, здійснення всієї роботи поетапно, використання спеціально розроблених

і цілеспрямованих завдань (аналіз виховної діяльності, складання орієнтовного плану спостереження, оцінний аналіз впливу виду діяльності, проектування форм виховної роботи, здійснення взаєморецензування розроблених форм роботи). Виявлені результати дозволяли здійснити корекцію окремих напрямків науково-дослідницької діяльності. При цьому визначена ціль - моральне виховання дозволяє педагогізувати цей вид роботи і чітко спрямувати у прогнозоване русло.

12. Проведена експериментальна робота і логіка побудови процесу морального виховання студентів сприяла успішному формуванню умінь:

- 1) аналізувати стан виховного процесу з врахуванням ідей морального виховання і критеріїв ефективності цього процесу;
- 2) діагностувати рівні моральної вихованості студентів;
- 3) комплексно проектувати виховну роботу у школі, передбачаючи шляхи усунення аморальних проявів;
- 4) доводити, аргументувати вибір змісту і форм, що сприяють моральному становленню особистості;
- 5) аналізувати доцільність і суть власної виховної діяльності.

Набутий особистий досвід, збагачений емоційним фоном, активізував критичне особистісне ставлення студентів до моральних принципів і вимог. Це сприяло тому, що у студентів посилилась "популярність" такої якості, як "відповідальність" і "справедливість" (див.табл.2.3).

13. Успіх і результативність експериментальної роботи забезпечувалися умовами: включення студентів у діяльність, яка актуалізує потребу і необхідність усвідомлення моральної поведінки і передбачення її наслідків; формування прогностичних умінь і навичок, котрі реалізуються у конкретних видах діяльності (визначення ідей, проектування змісту, шляхів досягнення соціально цінних результатів, порівняння і аналіз дії та результатів; формування системи знань про моральні категорії, і поняття; формування системи самооцінки, самоконтролю, саморегуляції, самокорекції). Це дозволяло виявляти домінанту, яка спонукала студентів до дій і на цій основі визначати

зону найближчої дії щодо індивідуального морального виховання кожного з них.

14. З позицій вимог сучасної педагогічної науки виявлено і вмотивовано способи активізації процесу морального виховання студентів: а) всі процеси виховання здійснювались за принципом суб'єкт-суб'єктних форм взаємодії; б) створення умов для процесу адаптації, що спонукає студентів до переоцінки особистісних цінностей, мотивів і бажань у поведінці та вчинках, чому сприяла організація тематичних розмов "Я - Ми", "Поговоримо при свічках" тощо; в) взаємодія з людьми різних мікросоціумів (дітьми в дитячих будинках, школярами в ГПД, старшокласниками у позаурочній роботі, окремими людьми); г) розвиток нових моральних якостей на базі більш стійких; д) використання нестандартності позанавчальної роботи (різноманітність форм і методів), можливість комплексно-цільової установки, (цілеспрямованість, перетворюючий характер).

Таким чином, створення сприятливих умов для розвитку і реалізації себе студентами у різних структурах діяльності відіграє суттєву роль у розвитку моральної особистості. Практично у всіх студентів підвищується рівень теоретичних знань з проблем моральної культури та практичних умінь щодо їх розвитку та саморозвитку у взаємодії з іншими суб'єктами а також готовність до самовдосконалення. Суттєво підвищується соціальна активність студента як моральної особистості, поглиблюється пізнання самого себе, розширюється коло моральних устремлінь, формується потреба відповідно до власних моральних цінностей визначати свою роль і функцію у різних мікросоціумах, розвивається позитивна моральна і емоційна сфера особистості.

Розглянуті в дисертації положення не вичерпують всіх питань даної проблеми, важливість і актуальність якої визначає необхідність подальших досліджень в окремих аспектах. Зокрема, на нашу думку, спеціального вивчення потребують такі питання, як: наукове обґрунтування і розробка інтегративної методики щодо поетапного розвитку моральних якостей особистості; вивчення моральної культури як компонента духовності;

8

використання педагогічних дисциплін у розвитку моральної особистості;
розкриття ефективної взаємодії школа - навчальний заклад у формуванні

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. - М.: Наука, 1980. - 336 с.
2. Азаров Ю.П. Искусство воспитывать. - М.: Просвещение, 1985. - 447 с.
3. Азбука нравственного воспитания. Пособие для учителя // Психология труда и личности учителя / Под ред. И.А. Каирова, О.С. Богдановой. - М.: Просвещение, 1979. - 318 с.
4. Амонашвили И.А. Психологические основы личностного подхода в воспитании. - М.: Просвещение, 1993. - с. 483
5. Амонашвили Ш.А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса. - Минск : МГУ, 1990. - 559 с.
6. Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике. - М.: Изд. дом Ш. Амонашвили, 1996. - 494 с.
7. Афанасенко І.О. Досвід роботи клубу "Пізнай самого себе" у формуванні особистості студента // Громадянське виховання студентської молоді в умовах трансформації суспільства. - К.: ІЗМН, 1998. - с. 80-87.
8. Ананьев Б.Г. Психофизиология студенческого возраста и усвоение знаний // Вестник высшей школы. - 1972. - №7. - С. 17-26.
9. Ананьев Б.Г. О человеке как субъекте и объекте воспитания // Избранные психологические труды. В 2-х томах. - Т2. / Под ред. А.А. Бодалева и др. - М.: Педагогика, 1980. - С. 128-162.
10. Анисимов С.Ф. Мораль и поведение. - М.: Мысль, 1979. - 114 с.
11. Архангельский Л.М. Социально-этические проблемы личности. - М.: Мысль, 1974. - 221 с.
12. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности. - М.: Мысль, 1976.- 156 с.
13. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление. - М.: Политиздат, 1981.-432с.
14. Бабанский Ю.К. Педагогика. - М.: Просвещение, 1988. - 159 с.

15. Безпалько О.В. Підготовка студентів до виховної роботи в школі // Професійна підготовка студентів педагогічних інститутів до виховної діяльності / За ред. А.Й.Капської. - К.: ІЗМН, 1996. - С. 29-36.
16. Белозерцев Е.П. Подготовка учителя в условиях перестройки. - М.: Педагогика, 1989. - 207 с.
17. Белоусова З.И., Мищик Л.И., Бойко В.Э. Психолого-педагогические проблемы развития личности. - Запорожье.: ЗГУ, 1994. - 214 с.
18. Березкина Н.К. Формирование нравственной ответственности у студентов первого курса: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. - М., 1986. - 16 с.
19. Бернс Р. Развитие Я - концепции в педагогике; Пер. с англ. - М.: Просвещение, 1986. - 420 с.
20. Бех І.Д. Від волі до особистості. - К.: Україна-Віта, 1995. - 202 с.
21. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: шляхи реалізації. - К.: ІЗМН, 1996. - 232 с.
22. Битинас Б.П. Введение в диагностику воспитания. - М.: Педагогика, 1989. - 167 с.
23. Битинас Б.П. Введение в философию воспитания. - М.: Центр духовных ценностей, 1996. - 141 с.
24. Битинас Б.П. Процесс воспитания (приобщение к ценностям). - М.: Момент, 1995.-72 с.
25. Білоусова В.О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи. - К.: ІЗМН, 1997. - 192 с.
26. Богданова О.С. О нравственном воспитании подростка. - М.: Просвещение, 1979. - 111с.
27. Богословский В.В. Психология воспитания школьника. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. _ 164 с.
28. Бодалев А.А. Личность и общество. - М.: Педагогика, 1983. - 264 с.
29. Бойко А.М. Оновлена парадигма виховання: Шляхи реалізації. К.: ІЗМН, 1996.-232 с.

30. Божисович Л.И. Проблемы формирования личности. - Воронеж.: НПО МОДЭК, 1995.-352 с.
31. Болдырев Н.И. Нравственное воспитание школьников: Вопросы теории. - М.: Педагогика, 1979. - 224 с.
32. Бондарев Л.Я. Формування особистості вихователя в умовах університетської освіти: Автореф. дис.... докт. пед. наук: 13.00.01. - К., 1997. - 48 с.
33. Бондаревская Е.В. Формирование нравственного сознания старших школьников: Автореф. дис... докт. пед. наук: 13.00.01. - Л., 1980. - 39 с.
34. Боришевський М.Й. Моральні переконання та їх формування у дітей. - К.: Знання, 1979. - 48 с.
35. Бочарова В.Г. Социальная микросреда как фактор формирования личности: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. - М., 1991. - 379 с.
36. Бреус С.М. Формування виховних умінь майбутнього вчителя в процесі педагогічної підготовки: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. - Х., 1995. - 22 с.
37. Буева Л.П. Человек, деятельность и общество. - М.: Мысль, 1976. - 216 с.
38. Васильева З.И. Психологические аспекты нравственного развития личности. - М.: Знание, 1977. - 64 с.
39. Ващенко Г. Виховний ідеал // Тв. у 2-х т. - Полтава: Полтавський вісник, 1994. -Т.1.-191 с.
40. Вергасов В.М. Активизация познавательной деятельности студентов в высшей школе. - К.: Вища школа, 1985. - 175 с.
41. Винокурова С.П. Личность в системе нравственных отношений // Под ред. И.И. Жбанковой. - Минск.: Наука и техника, 1988. - С. 43-51.
42. Вировий В.І. Світ духовної культури особистості II Деякі аспекти формування національної культури студентської молоді. Зб. наук, статей. - К.: ІЗМН, 1997.-С. 41-51.
43. Вишневський Омелян. Методи і чинники сучасного українського виховання: На допомогу вчителям і студентам педінститутів. - Дрогобич.: Рідна школа, 1996. -31 с.

44. Гавриловец К.В., Казимирская И.И. Нравственно-эстетическое воспитание школьников. - Минск: Нар. асвета, 1988. - 126 с.
45. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія (навчальний посібник). - К.: Вища школа, 1995. - 237 с.
46. Гапон Ю.А. Социально-педагогическая концепция воспитания. - К.: УМКВО, 1990.- 160 с.
47. Гапон Ю.А. Соціально-педагогічні технології виховання: теоретичні основи і практика // Педагогіка і психологія. - 1996. - №2. - С. 108-115.
48. Гершунский Б.С. Педагогическая прогностика: методология, теория и практика. - К.: Вища школа, 1986. - 200 с.
49. Гончаренко С.У., Мальований Ю.І. Гуманітаризація загальної середньої школи // Початкова школа. - 1995. - №3. - С.4-10; №4. - С. 9-14.
50. Гордеева Н.Д., Зинченко В.П. Функциональная структура действия. - М.: Изд-воМГУ, 1982.-208 с.
51. Гордин Л.Ю. Теория и практика педагогического стимулирования: Автореф. дис... докт. пед. наук: 13.00.01. - М., 1979. -31 с.
52. Горностаева З.Я. Некоторые психологические особенности первокурсников и учет их в учебно-воспитательной работе // Профессионально-педагогическая подготовка студентов. М.: - 1974. - С.3-9.
53. Гришин Д.М. Взаимодействие объективных и субъективных факторов в процессе нравственного воспитания школьников : Автореф. дис... докт. пед. наук: 13.00.01. - М., 1979. - 37 с.
54. Гришин Э.А. Профессионально-этическая подготовка учителя в системе высшего образования. - Владимир, пединститут, 1973. - 312 с.
55. Гурин В.Е. Формирование нравственного сознания и поведения старшеклассников. - М.: Педагогика, 1988. - 134 с.
56. Гурова Р.Г. Социологические проблемы воспитания. - М.: Педагогика, 1981. - 176 с.
57. Гусейнов А.А. Социальная природа нравственности: Автореф. дис... докт. филол. наук: 13.00.07. - М., 1979. - 39 с.

58. Гуссейнов А.А., Кон И.С. Словарь по этике. - М.: Политиздат, 1989. - 447 с.
59. Дем'янюк Т.Д. Зміст та методика народознавчої роботи в сучасній школі. - К.: ІСДО, 1996. - 108 с.
60. Демиденко В.К. Деякі аспекти морального виховання: Практичний матеріал для керівників, вихователів і вчителів. - К.: ІСДО, 1995. - 39 с.
61. Державна національна програма "Освіта" (Україна ХХІ століття). - К.: Райдуга, 1994. - 62 с.
62. Дмитрик І.С., Бурлака Я.І. Технологія виховного процесу. - К.: КДПШ, 1991. - 67 с.
63. Донцов А.В. Психолого-педагогічні особливості формування ціннісних орієнтацій студентської молоді // Високі технології виховання. - Харків: ІСДО, 1995. - С. 86-90.
64. Дробницкий О.Г. Моральное сознание и его строение // Вопросы философии. - 1972. - №2. - С.34-38.
65. Дробницкий О.Г. Понятие нравственности. - М.: Наука, 1977. - 334 с.
66. Дубасенюк О.А. Теоретичні і методичні основи виховної діяльності педагога: Дис... докт. пед. наук: 13.00.01. - К., 1996. - 444 с.
67. Ефременко Н.В. К исследованию проблемы учета результатов воспитания учащихся // Советская педагогика. - 1975. - №12. - С.38-46.
68. Занюк С.С. Психологія мотивації та емоцій. - Луцьк: ВДУ, 1997. - 179 с.
69. Зверева І.Д., Коваль Л.Г., Фролов П.Д. Діагностика моральної вихованості школярів. - К.: ІЗМН, 1995. - 156 с.
70. Зеличенко А.И. Психология духовности. - М.: Педагогика, 1996. - 400 с.
71. Зязюн І.А. та ін. Педагогічна майстерність: Підручник для вузів. - К.: Вища школа, 1997. - 349 с.
72. Зязюн І.А. Естетичний досвід особистості. - К.: Вища школа, 1976. - 174 с.
73. Зязюн І.А. Краса педагогічної дії. - К.: Укр.-фінський ін-т, 1997. - 302 с.
74. Измерение и исследование проблемы воспитания / Под ред. А.В. Киричука. - Тарту: ТГУ, 1973. - 360 с.

75. Искусство стать и быть человеком: Учебник психологической духовности. - М.: Центр "Юпитер", 1991. - 192 с.
76. Ігнатенко П.Р. та ін. Виховання громадянина. - К.: ІЗМН, 1997. - 252 с.
77. Кабуш В.Т. Воспитание школьников в условиях обновления общества. - Минск: Фонд "Мы - детям", 1994. - 181с.
78. Каган М.С. О духовном // Вопросы философии. - 1985. - №9. - С.91-102.
79. Как построить свое "Я" /Под ред. В.П.Зинченко.- М.:Педагогика, 1991.-131 с.
80. Капська А.Й. Самореалізація особистості студента в системі ціннісних орієнтацій // Високі технології виховання. - Харків: ІСДО, 1995. - С. 23-26.
81. Киричук А.В. Актуальные проблемы формирования личности воспитателя общеобразовательной школы // Формирование личности воспитателя общеобразовательной школы в педагогическом вузе: Сб. науч. трудов. - К.: КГПИ, 1984.-С. 3-11.
82. Киричук О.В. Основні принципи і структура організації виховного процесу в школі // Рідна школа. - 1991. - №12. - С.3-11.
83. Киричук О.В., Тисячник І. Громадянське самовизначення: процес і результат системи національного виховання // Українське народознавство і проблеми національного виховання школярів. - Ів.-Франк.: ЗаШПУ, 1995. - С. 43-51.
84. Кит Р.Г. Пути повышения эффективности практической подготовки студентов к воспитательной работе в школе: Дис. ... канд. пед.наук: 13.00.01. - К, 1991.-208 с.
85. Ковалев А.Г. Психология личности. - М.: Просвещение, 1970. - 391 с.
86. Ковалев В.И. Мотивы поведения и деятельность. - М.: Наука, 1988. - 191с.
87. Коваль Л.Г. та ін. Проблеми соціальної роботи з дітьми та молоддю в Україні // Вісник Київського універс. Вип.2. - К.: КНУ, 1996. - С. 173-189.
88. Коваль Л.Г., Зверева І.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка: Соціальна робота. - К.: ІНДО, 1997. - 392 с.
89. Кон И.С. Социология личности. - М.: Политиздат, 1967. - 383 с.
90. Концепція національного виховання // Рідна школа. - 1995. - №6. - С. 18-25.

91. Коротов В.М. Общая методика учебно-воспитательного процесса. - М.: Просвещение, 1983. - 223 с.
92. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. - К.: Рад. школа, 1989. - 608 с.
93. Коцакина М.Г. Изучение нравственной воспитанности // Вопросы психологии. - 1979. - №4. - С. 151-154.
94. Кочетов А.И. Как заниматься самовоспитанием. - Минск: Выш. школа, 1991.-286 с.
95. Кравченко М. Ціннісні орієнтації майбутніх фахівців // Рідна школа. - 1997.- № 5.-С. 73-75.
96. Красовицький М.Ю. Виховна робота в школі: досвід і проблеми: Кн. для вчителя. - К.: Освіта, 1992. - 183 с.
97. Критерії морального виховання / За ред. І.Д. Беха - К.: Рад. школа, 1989. - 96с.
98. Кузьмина Н.В. Основы вузовской педагогики. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1973. - 308 с.
99. Кузьмина Н.В. Проблемы обучения и воспитания студентов в вузе. - Л.: ЛГУ, 1971.- 308с.
100. Курант Л.С. Патриотическое воспитание студентов во внеучебной деятельности: Дисис... канд. пед. наук: 13.00.01. - К., 1991. - 225 с.
101. Левицька О.І. Моральний розвиток особи. - К.: Політвидав України, 1990. - 172 с.
102. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. - М.: Политиздат, 1977. - 304 с.
103. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. - М.: Изд-во МГУ, 1981. - 370 с.
104. Лисовский В.Т., Дмитриев А.В. Личность студента. - Л.: ЛГУ, 1974, - 184 с.
105. Лозова В.І., Троцько Г.В. Теоретичні основи виховання і навчання. - Харків, ХГП, 1997. - 338 с.
106. Макаренко А.С. Деякі висновки з педагогічного досвіду // Вибр. пед. твори: В 7-й т. - К.: Рад. школа, 1954. - Т.5. - С. 209-231

107. Макаренко А.С. Методика організації виховного процесу // Вибр. пед. твори: В 7-й т. - К.: Рад. школа, 1954. - Т.5. - С. 97-119
108. Макаренко А.С. Основы процесса нравственного воспитания. - М.: Просвещение, 1980. - 181 с.
109. Макаренко А.С. Цель воспитания. Соч. в 7-й т. - Т.5. - М., 1951. - С.325-338.
110. Макарова Л.І. Формування у майбутніх учителів умінь педагогічної діагностики виховного процесу: Дис.... канд.пед.наук: 13.00.01. - К., 1994. - 164 с.
111. Маковецький А.М. Формування морального світу молоді та її ціннісних орієнтацій у кризовий період життя суспільства : Автореф. дис... докт. соціолог, наук.: - К., 1994. - 37 с.
112. Максименко С.Д. Еще раз о педагогической этике учителя // Сов. педагогика. - 1981. - №5. - С.50-52.
113. Малахов В.А. Етика: Курс лекцій. - К.: Либідь, 1996. - 304 с.
114. Мальковская Т.Н. Динамика позиции школьника // Личность и группа / Ученые записки. Т.468. - Л.: ЛГПИ, 1971 - С.33-55.
115. Марьенко И.С. Основы педагогического процесса нравственного воспитания школьников: Учебное пособие для студентов. - М.: Просвещение, 1980.- 183 с.
116. Маслоу А. Самоактуализация личности и образование. - К. -Донецк, 1994. - 51 с.
117. Матюша І.К. Особистість і колектив як цілісна гармонійна система (психолого-педагогічний аспект). - К.: ІЗМН, 1997. - 188 с.
118. Мелибруда Е. Я - ты - мы. Психологические возможности улучшения общения. - М.: Прогресс, 1986. - 256 с.
119. Мистецтво життєтворчості особистості у 2х. т. / За ред. І.Г. Ермакова. - К.: ІЗМН, 1997.-Т.1.-392 с.
120. Моделирование деятельности специалистов на основе комплексного

121. Мороз А.Г. Формирование готовности к педагогической деятельности у будущих учителей // Псих. пед. основы совершенствования подготовки специалистов в университет. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1980. - С. 71-74.
122. Мороз О.Г., Сластьонін В.О., Філіпенко Н.І. Підготовка майбутнього вчителя: зміст та організація. - К.: - ІЗМН, 1997. - 168 с.
123. Нечипоренко Л.С., Подоляк Я.В., Пасинок В.Г. Воспитание: Учебное пособие. - Х.: Основа, 1997. - 232 с.
124. Николенко Д.Ф. Структура личности воспитателя // Формирование личности воспитателя общеобразовательной школы в педагогическом вузе: Сб. науч. трудов. - К.: КГПИ, 1984. - С. 12-19.
125. Новикова Л.И. Коллектив и личность как педагогическая проблема: Автореф. дис... докт. пед. наук: 13.00.01. - Л., 1977. - 47 с.
126. Олексюк О.М. Формування духовного потенціалу студентської молоді у процесі професійної підготовки: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. - К., 1997. - 176 с.
127. Оржеховська В.М. та ін. Посібник з самовиховання. - К.: ІЗМН, 1996. -192 с.
128. Орлов Ю.М. Восхождение к индивидуальности. - М.: Просвещение, 1991. - 287 с.
129. Павлов Н.П. Соч. т.3., кн. 2. - М.: Изд. АПН СССР, 1951.
130. Педагогіка вищої школи: Текста лекцій / Укл. А.М. Олексюк. - К.: ІСДО-КНУ, 1993.-217 с.
131. Петрасинський З. Пізнай себе. - К.: Рад. школа, 1988. - 192 с.
132. Петрова В.И. Диагностические методики в исследовании проблем нравственного воспитания // Новые исследования в педагогических науках. - М. 1971.-С.23-28.
133. Писаренко В.И. Сложность морального выбора. Книга для учителя. - Минск.: Нар. асвета, 1980. - 156 с.
134. Підготовка майбутнього вчителя до морального виховання учнів. - К.: ІЗМН, 1996. - 204 с.
135. Платонов К.К. Понятие "структура" в учении о личности // Проблемы

136. Подласый И.Н. Педагогика, Учебное пособие.- М.:Просвещение, 1996.- 432 с.
137. Помиткін Е.О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти. - К.: ІЗМН, 1996. - 164 с.
138. Поташник М.М. Как оптимизировать процесс воспитания. - М.т Знание, 1984. - 78 с.
139. Приходько М.І., Пінчук Л.М. Технологія педагогічної взаємодії. - Запоріжжя: ЗДУ, 1996. - 61с.
140. Проблемы высшей школы. Вып. 36. - К.: Вища школа, 1986. - 122 с.
141. Программа воспитания школьника / Под ред. Н.Е. Щурковой. - Курск.: ОИПК, 1993.-37с.
142. Пролеев С.В. Духовность и бытие человека. - К.: Наук, думка, 1991. - 112 с.
143. Психология труда и личности учителя / Под ред. А.И. Щербакова. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1977 Вып. II - 131 с.
144. Радул В.В. Соціальна зрілість молодого вчителя. - К.: Вища школа, 1997. - 269 с.
145. Развитие нравственных убеждений школьников / Под ред. М.И. Боришевского. - К.: Рад. школа, 1986. - 179 с.
146. Разуваева Л.Н. Формирование духовных потребностей студентов педвуза: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. - М., 1991. - 220 с.
147. Рейнвальд Н.И. Принцип деятельности в психологическом исследовании личности: Автореф. дис... докт. психол. наук: 13.00.. - М., 1979. - 32 с.
148. Рогова Н.В. Динамика формирования высшей социогенной потребностно-мотивационной сферы нравственного поведения школьников : Дис... канд. психолог, наук: 13.00.01. - П/б., 1990. - 266 с.
149. Рогоза А.П. та ін. Актуалізація педагогічної діяльності студентів під час педагогічної практики. - К.: НПУ, 1997. - 53 с.
150. Рубинштейн Л.С. Бытие и сознание. - М.: АПН СССР, 1957. - 312 с.
151. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2-х т. - Т.2. - М.: Педагогика, 1989. - 328 с.

152. Рублевська Л.В. Формирование у старшеклассников ориентации на общечеловеческие ценности: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. - К., 1993. - 186 с.
153. Рувинский Л.И. Нравственное воспитание личности. - М.: Изд-во МГУ, 1981.- 184 с.
154. Сагарда В.В. Система підготовки педагога в умовах університетської освіти: Дис... докт. пед. наук: 13.00.01. - К., 1992. - 480 с.
155. Сисоєва С.О. Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня. - К.: Поліграфкнига, 1996. - 406 с.
156. Сластенин В.А. Педагогическая деятельность и проблема формирования личности // Психология труда и личность учителя. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1977 - С. 30-45.
157. Социальная сущность и функции нравственности: Сб. статей / Под ред. А.А. Гусейнова. - М.: Изд-во Моск, ун-та, 1975. - 128 с.
158. Соціологія: Матеріали до лекційного курсу / За ред. В.М. Пічі. - К.: Заповіт, 1996. - 344 с.
159. Спирин Л.Ф. Формирование общепедагогических умений учителя (на материале подготовки студентов педвуза к воспитательной работе) : Дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01. - М., 1980. - 480 с.
160. Станчич М.А. Уроки нравственности. - Минск: Нар. асвета, 1991. - 111 с.
161. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра / Вибр. тв. в 5-ти т. - К.: Рад. шк., 1976. Т.1.-С. 209-402.
162. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю // Вибр. пед. твори: У 5-ти т. - Т.2. - К.: Рад. школа, 1988. - С.419-656.
163. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибр. пед. твори: В 5-й т. - К.: Рад. школа, 1985. - С. 149-418.
164. Татарникова Л.А. Пути совершенствования внеаудиторной самостоятельной работы студентов // Современная высшая школа. - Варшава, 1986.-№3(55).-С.81-85.

165. Тищенко С.М. Социально-педагогические условия организации воспитательного процесса духовного развития школьников: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. - К, 1997. - 183 с.
166. Трухін І.О. Чи можна виховати людину? // Професійна підготовка студентів педагогічних інститутів до виховної діяльності. /За ред. А.Й.Капської.- К.: ІЗМН, 1996. - С. 3-5.
167. Управление процессом нравственного воспитания / Под ред. Л.И. Рувинского. - М.: МГУ, 1979. - 141с.
168. Ушинский К.Д. О методике воспитания // Избр. пед. соч.: В 2-х т. - М.: Учпедгиз, 1953. - Т.1.- С. 523-628.
169. Формирование духовных потребностей учащейся молодежи // Психология труда и личности учителя / Под ред. А.Н. Леонтьева. - Новосибирск.: НГПИ, 1979.- 139 с.
170. Харламов И.Ф. Теория нравственного воспитания. История и современная проблематика и основные педагогические идеи. - Минск.: БГУ, 1972. - 363 с.
171. Харламов И.Ф. Педагогика. - М.: Высш, школа, 1990. - 575 с.
172. Целикова О.И. Нравственная ценность личности. - М.: Наука, 1983. - 158 с.
173. Черниш П.Й. та ін. Національна самосвідомість студента. - Торонто-Львів: Інститут укр. студій, 1993. - 153 с.
174. Чудновский В.Э. Нравственная устойчивость личности: Психологическое исследование. - М.: Педагогика, 1981. - 208 с.
175. Шилимбаева Т.Ж. Профессионально-этическое воспитание студентов педвуза в процессе внеучебной деятельности: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. - Казань, 1991. - 169 с.
176. Шилова М.И. Диагностика и логика в воспитательном процессе. // Вопросы диагностики и прогнозирования в воспитании учащихся. Вып. II. - Красноярск, - 1981. - С. 16-32.
177. Шилова М.И. Диагностика и совершенствование форм и методов воспитания учащихся. - Красноярск.: КГПИ, 1986. - 164 с.

178. Шимановский В.С. Самосознание в структуре нравственной деятельности личности // Вопросы философии. - 1984. - № 3. - С. 93-101.
179. Шубинский В.С. Человек как цель воспитания // Педагогика. - 1992. - № 3-4. - С. 37-43.
180. Щербаков А.И. Психолого-педагогическая подготовка учителя-воспитателя и пути ее организации в высшей школе // Проблемы совершенствования системы психолого-педагогической подготовки учителя. - Л.: Изд-во ЛГПИ, 1980. - С.3-34.
181. Щукина Т.П. Деятельность - основа педагогического процесса // Советская педагогика, - 1982. - №8. - С.74-77.
182. Щуркова Н.Е. Воспитание: новый взгляд с позиции культуры. - М.: Пед. поиск, 1996. - 75 с.
183. Щуркова Н.Е. и др. Программа воспитания школьника. - Курск.: КОИПК, 1995.-36 с.
184. Щуркова Н.Е. К вопросу о развитии теории нравственного воспитания // Сов. педагогика. - 1983. - №5. - С.87-90.
185. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. - М.: Наука, 1978. - 278 с.
186. Язвінська О.М. Позааудиторна робота як засіб виховання національної культури молоді // Деякі аспекти формування національної культури студенської молоді: 36. наук, статей. - К.: ІЗМН, 1997 - С. 73-83.
187. Яккуба Е.А. и др. Воспитательный процесс в высшей школе: его эффективность. - К.: Вища школа, 1988. - 275 с.
188. Якобсон П.М. Личность и проблема саморегуляции в сфере чувств // Проблемы управления процессом воспитания - М.: 1971. - 125 с.
189. Янотовская М.Г. Эмоциональные аспекты нравственного воспитания. Книга для учителей. - М.: Просвещение, 1986. - 160 с.

Додатки

Додаток А

Ціннісні орієнтації студентів

(Ег : 153 філологи, 103 початкові класи, 124- соц-пед.)

N	Зміст цінністних орієнтацій	Пед 1	Пед 2	Філ 1	Філ 2	Соц 1	Соц 2
1.	Творчість	17.0	42.3	21.1	38.3	11.6	21.3
2.	Робить добро	12.5	15	16.2	21	23.1	24.5
3.	Любов	41.2	56.4	38.4	52	27.5	42.7
4.	Моральне забезпечення	15	23.8	23.1	31.6	17.4	
5.	Відповідальність	22.4	30.5	29.4	41.0	23.2	38.5
6.	Благополуччя інших	27.5	34.4	26.3	31.8	31.3	39.6
7.	Активна діяльність	11.25	27.5	14	24.3	19.7	31.7
8.	Спілкування з людьми	27.5	35.7	32.5	37.5	38.0	41.2
9.	Саморозвиток	31.6	45.9	38.1	48.2	29.4	36
10.	Власні захоплення	11.4	17.3	24.3	27.3	19.2	23.4
11.	Вести здоровий спосіб життя	6.75	9.5	8.3	9.7	6.9	8.3
12.	Громадське визнання	15.7	26.3	32.5	39.4	34.7	42
13.	Успіх у справах	13	17	27.6	29.4	25.9	29.7

Примітка: Пед-1, Філ-1, Соц.-пед.-1 - показники в експериментальних групах до формуючого експерименту.

Пед.-2, Філ.-2, Соц.-пед.-2 - показники в групах після експерименту.

Результати опитування студентів щодо прояву професійно-моральних якостей особистості у процесі їх участі у різних формах роботи.
(204 студента педфаку і 184 студента філфаку)

N	Професійно-моральні якості	Кількість відповідей
1.	Цілеспрямованість	44
2.	Працьовитість, наполегливість	42
3.	Самостійність, відповідальність	24
4.	Потреба спеціальних знань	38
5.	Вимогливість до себе	32
6.	Дисциплінованість, обов'язковість	34
7.	Людяність, чуйність	64
8.	Доброта, щирість	60
9.	Терпимість, великодушність	14
10.	Акуратність, чіткість	26
11.	Оптимізм, дотепність	10

Примітка: Студенти у відповідях могли називати кілька якостей.

Порівняльна таблиця результатів опитування
серед студентів на початку та наприкінці експерименту.

Якою мірою Вам це потрібно?

(Студенти педфаку-103 студ; філфаку- 153 студ.)

N	Дуже великою мірою				Певною мірою				Не дуже			
	Початковий зріз		Контрольний зріз		Початковий зріз		Контрольний зріз		Початковий зріз		Контрольний зріз	
	Пед .-1	Філ. -1	Пед .-2	Філ. -2	Пед .-1	Філ .-1	Пед .-2	Філ .-2	Пед .-1	Філ .-1	Пед .-2	Філ .-2
1.	31	36	59	61	56	69	40	78	20	48	4	14
2.	29	40	51	70	59	57	48	79	15	56	4	4
3.	36	43	53	80	41	61	50	73	26	49	—	—
4.	33	47	58	97	60	78	55	56	10	48	-	-
5.	21	65	53	93	49	60	50	60	33	18	—	—
6.	18	39	47	72	42	56	40	76	40	58	6	5

1. Доброта
2. Обов'язковість (обов'язок)
3. Відповідальність
4. Справедливість
5. Моральна самосвідомість
6. Активність (моральної дії)

Показники рівнів прояву і сформованості моральних якостей
особистості після формуючого експерименту
(філологи - 74-79 студ; (153), педфак - 53-50 студ; (103)

Моральні якості	Рівні прояву і сформованості	філологічн ий		Педагогічн ий	
		Ег	Кг	Ег	Кг
Доброта	Р-В	64.0	41.4	79.2	42.0
	П-С	31.4	99.5	20.8	38.0
	С-Н	4.6	12.7	—	16.0
	Нп	-	7.6	-	4.0
Обов'язковість	Р-В	62.1	44.5	58.4	44.0
	П-С	37.9	39.5	41.6	30.0
	С-Н	—	14.4	-	20.0
	Нп	—	0.6	—	6.0
Відповідальність	Р-В	67.3	48.4	75.4	52.0
	П-С	26.2	38.2	18.3	32.0
	С-Н	6.5	11.2	6.3	12.0
	Нп	-	3.2	-	4.0
Справедливість	Р-В	83.6	64.0	79.2	56.0
	П-С	16.4	24.8	20.8	24.0
	С-Н	—	11.2	—	18.0
	Нп	-	-	-	2.0
Моральна самосвідомість	Р-В	64.0	45.2	62.2	48.0
	П-С	32.0	41.4	35.8	46.0
	С-Н	4.0	12.1	2.0	4.0
	Нп	—	1.3	-	2.0
Активність	Р-В	66.0	47.2	79.2	50.0
	П-С	54.0	35.6	18.8	36.0
	С-Н	—	17.2	2.0	12.0
	Нп	-	-	-	2.0

Примітка: Р - якість чітко виражена, рівень високий- В
 П - якість проявляється, рівень середній - С
 С - якість проявляється слабо, рівень низький - Н
 Нп - не проявляється, -

Анкета

Для викладачів, кураторів.

Шановний добродію!

Ми вивчаємо методи і форми морального виховання студентів. Від точності Ваших відповідей будуть залежати подальші висновки.

Ваша думка не буде ніде оприлюднена.

Впишіть чи підкресліть ту відповідь, яка відображає Вашу думку.

Заздалегідь вдячні Вам!

1. Чи вивчаєте Ви рівень вихованості своїх студентів?	Так	Ні
2. Чи використовуєте при цьому контрольні і програми?	Так	Ні
3. Чи фіксуєте результати вивчення?	Так	Ні
4. Дайте коротку характеристику моральної вихованості групи?		
-

5. Перерахуйте їх:

7. Чи аналізуєте рівень розвитку моральних якостей Ваших студентів?

Так Ні

8. Який він? Коротко охарактеризуйте.

9. Що Ви плануєте спочатку: мету - завдання - види діяльності - форми роботи (пронумеруйте).

10. У процесі роботи відчуваєте труднощі? Так Ні

11. Ставлення до роботи класного керівника і методики виховної роботи: (вибране підкресліть)

1. Не люблю цього процесу.
2. Не розробляю методик.
3. Не сприймаю позитивних результатів.
4. Схвалюю класне керівництво.
5. Люблю розробляти методики.
6. Маю певні результати.
7. Досить позитивно.
8. Самостійно розробляю методики.
9. Одержую позитивні результати.
10. Організую діяльність студентів.
11. Допмагаю в цьому колегам.
12. Допмагаю в цьому студентам.

12. У випадку аморальної поведінки студента, яку позицію Ви вважаєте за доцільне заняття:

спонукання інших до власного аналізу вчинку
формулю громадську думку
доручаю одноліткам аналізувати вчинок самостійно
що можна зробити ще?

Анкета

Як ти розумієш, що являє собою поняття “Відповідальність”?

Які риси (із перерахованих нижче) найяскравіше характеризують поняття “відповідальність”? (Підкреслити не більше п’яти відповідей).

	Після	До
1.1 Патріотизм	15	12,5
1.2 Робота на користь України	13,6	7,5
1.3 Громадська активність	11,25	0,125
1.4 Прагнення до найкращих результатів	17	15
1.5 Свідоме ставлення до інтересів людей	33,75	27,5
1.6 Ініціативність	15	13,75
1.7 Самостійність у прийнятті рішень	45,5	32,5
1.8 Принциповість	29,3	22,5
1.9 Єдність слова і дії	61,25	53,75
1.10 Відповідальне ставлення до справи	78,0	65
1.11 Боротьба з недоліками (власними чи в групі)	27,5	11,25
1.12 Творче ставлення до справи	23,8	15
1.13 Небайдуже ставлення до людей необов’язкових, невідповідальних	20	10
1.14 Наполегливість у досягненні мети	59,3	41,25
1.15 Вміння робити вибір між власними та суспільними інтересами	41,3	23,75
1.16 Вміння підкоряти особисті інтереси загальним (за яких умов - коротко)	15	5
1.17 Вміння доводити розпочату справу до кінця	73,3	61,25
1.18 Організованість	41,3	33,75
1.19 Старанність	30,5	22,5
1.20 Охайність	11,25	8,75
1.21 Подолання труднощів	26,3	16,25
1.22 Назвати свій варіант		

АНКЕТА
для майбутніх вчителів

1. Ваше відношення до атомної енергетики (підкресліть)
Позитивне
Нейтральне
Негативне
 2. Тонуть одночасно академік, сторож і бізнесмен - кого будете рятувати першим? (пронумеруйте).
 3. В сім'ї обмаль продуктів харчування. Як ми поступимо при розподілі харчів? (кіт, дитина, чоловік, бабуся, собака)
 4. Ваше ставлення до картини “Лев розриває козулю”?
Негативне
Індеферентне
Позитивне
 5. Ваше ставлення до протиріччя: домашні тварини - наші друзі, а ми їх використовуємо як продукт харчування.
Позитивне
Негативне
Не знаю
 6. Не нашкодь живому (один з космічних законів). Ваше ставлення:
Позитивне
Нейтральне
Негативне
 7. Вважається, що діють 3 основні фактори розвитку і формування особистості:
Спадковість
Середовище
Цілеспрямоване виховання
Визначте в процентному відношенні міру впливу кожного з наведених факторів на кінцеві результати формування особистості.
 8. Як Ви розумієте поняття “моральне сприйняття довкілля”?
-

АНКЕТА
для студентів

Оцініть за 10-ти бальною шкалою ступінь наявності у Вас
наведених в таблиці якостей
(Es: 125 студ. філфаку, 103 студ. педфаку, 183 студ. соц-пед.)

Якості	Бали	Якості	Бали
скромний	7,6	ледачий	1
стараний	6,6	безвідповідальний	0
працьовитий	9,6	замкнутий	2,6
відповідальний	8	несправедливий	1,3
чуйний	9	нескромний	2
справедливий	8,3	непрацьовитий	0,3
товариський	9	буйдужий	0,3
чесний	6,3	нечесний	3,6
вимогливий	6,6	недоброзичливий	1,3
цілеспрямований	7	Необ'єктивний	0,6

Програма курсу “Дозвіллезнавства”
Пояснювальна записка.

У наш час спостерігається суттєве підвищення інтересу, формуванню принципово нового підходу не лише до культури в цілому, а й до її прикладної галузі - культурно-дозвільної діяльності. Прийшло усвідомлення того, що раціональне використання “вільного часу”, дозвілля сприяє вищій духовності, фізичній досконалості, творчому розвитку.

Мета курсу:

1. Формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, гуманного ставлення до особистості.
2. Усвідомлення ролі дозвілля в соціальному формуванні особистості, його вплив на інтелектуальний, моральний і фізичний потенціал.
3. Розкриття конкретних шляхів, прийомів, методів та форм організації дозвілля різних груп населення.

Тематичний план курсу

№	Тема	Лекції, год.	Практичні заняття, год.
	Розділ І. Теоретичні основи культурно-дозвільної діяльності		
1	Предмет та завдання курсу “Дозвіллезнавства”. Суть культурно-дозвільної діяльності	2	
2	Дозвілля як засіб формування особистості	4	
3	Історичний огляд організації дозвілля. Організація дозвілля в інших країнах	2	
4	Інститути організації дозвілля населення. Керівництво культурно-дозвільною діяльністю	2	
	Розділ ІІ. Методика культурно-дозвільної діяльності.		
5	Умови та особливості ефективної організації дозвілля.	2	
6	Системи організації відпочинку та форми проведення дозвілля		
	дозвільно-спортивна діяльність	2	
	просвітницька, культурно-мистецька діяльність	4	
	літні табори	2	
	туристично-дозвільна діяльність	2	
	релігійно-духовна діяльність	2	

	Розділ III. Культурно-дозвіллева діяльність з різними категоріями населення		
7	Особливості організації дозвілля: для дітей сімейного дозвілля для людей з обмеженим станом здоров'я для груп підвищеного ризику	2 2 2 2	
8	Практична робота з проектування різних форм організації дозвілля		8
9	Ознайомлення майбутніх соціальних педагогів із досвідом організації дозвілля, спеціалістами		8
	Усього	32	16

Теми курсових робіт з проблеми морального виховання

1. Моральне виховання школярів на уроках образотворчого мистецтва.
2. . Сутність і завдання морального виховання школярів.
3. . Моральний розвиток у класному колективі.
4. Роль гри у моральному вихованні молодших школярів.
5. Особливості формування моральних уявлень і понять у процесі етичних бесід.
6. Моральне виховання підлітків засобами літератури і мистецтва.
7. Формування у старшокласників морального відношення до дійсності.
8. Роль вчителя у моральному розвитку школярів.
9. Форми, і методи виховання культури поведінки школярів.
10. Робота вчителя з батьками з питань виховання культури поведінки школярів.
11. Критерії морального виховання школярів.
12. Моральна свідомість як показник вихованості школярів.
13. Розвиток моральних ідеалів у молодшому шкільному віці.
14. Дисциплінованість - важлива риса моральної поведінки.
15. Міжособистісні стосунки в дитячому колективі.
16. Розвиток здатності до моральної самооцінки старшокласників.
17. Шляхи виховання ввічливості, поваги і доброти до людей.